

На переломі.¹⁾

»Тільки ті, хто бажає руїни російської держави, можуть радити при сучасних обставинах — мир.

..Тепер, коли в грудях велетня-країни клокотить вулкан, готовий залити огнем і засипати попелом усі бідні ознаки нашої культури, тепер я переконаний, що від огню треба рятуватись тільки огнем, а грізний гнів країни треба втопити в торжестві перемоги. Не для завойовань вона нам потрібна! ...Вона потрібна нам, щоб не втратити черствий шматок хліба.«

»С.-Петербуржскія Вѣдомости«, ч. 21. С.-Петербург, 29 січня (ст. ст.) 1905 р. (Гадка консерваторів.)

»Криваві події 9-го січня поставили перед Росією робітниче питання в цілій його величності. Байка про японські і англійські гроші нікого переконати не може, хоч якими-б авторитетами вона й прикривалась. Коли путилівський завод, із якого пожежа розпочала ся, і виробляє гармати для російської армії, то бакинською нафтою не починають зарядів; коли на деяких фабриках і заводах вимоги, виставлені робітниками, мали чисто місцевий характер, то повторене аналогічних вимог економічного і політичного характеру робітниками мало не всієї Росії ясно говорить про загальні причини руху, а вже цілком ясно значіне мають страйки на тих підприємствах, де причини для безпосередного незадоволення розпорядками підприємства не було, а робітники, не зважаючи на те, приставали до загального руху«...

---

¹⁾ Друкуємо отсей нарис внутрішнього розвою Росії в тій надії, що він pomoже і неросійським читачам з'орієнтувати ся в значіню тих многоважних подій, які відбувають ся тепер у Росії і мусять мати великий вплив і на решту Європи, а спеціально також на долю нашої нації. Соціалдемократичні погляди, яких держить ся автор отсеї праці, не будуть, надіємо ся, нікому перешкодою в розуміню і самостійнім оцінюваню фактів, якими так богата його **статя. Ред.**

»Від хвили, коли народ, можливими йому способами, виглошує: »в сучасних обставинах я не можу працювати«, повертає свій день праці на голодне сьвято і йде за першим ліпшим агітатором, — від тої хвили він стає народом-революціонером.«

»Наші Дні« ч. 31. С.-Петербург, 28 січня (ст. ст.) 1905 р.
(Газета радикалів.)

»Не пройшло двох неділь від початку петербурського страйку, а біля мільона пролетаріїв на всім просторі Росії кинуло працю. Такий рух ледви чи знає історія класової боротьби в цілому сьвітї. Сей мільон пролетаріїв, що з'явив ся на політичну арену в тій хвилі, коли ліберальна »весна« готова була вичерпати ся до дна, своїм грандіозним виступом радикально змінив усю політичну ситуацію.«

»Искра« ч. 85. Женева, 27 січня (ст. ст.) 1905 р.
(Газета соціал-демократів.)

З грізним рокотом відкотила ся ще раз революційна народня хвиля, залишивши тисячі трупів, зливши горячою кровю холодні снігові простори царської держави. Хвиля відкотила ся в безмежне робітниче море, та воно про те не заспокоїлось. Навпаки, розбита об вікові жури царства, знесилена більш зрадливим царським підступом, ніж отвертою, сьміливою боротьбою, вона вернула ся в розбурхане народне море, ще більш розлючена, з ясною і твердою сьвідомістю, купленою ціною життя тисяч борців, що ворожі сили царства можна лише побороти, — вблагати-ж їх годї. Ся сьвідомість вилила ся в формі відозви фактичного проводиря двохсоттисячних мас петербурського пролетаріята, попа Г. Гапона, і грізно віщує не лише смерть царству, а й смерть самому цареві.

»Ми просили його вийти до свого народа з благородним серцем, із мужньою душею. Ціною власного життя ми ручились йому за нетикальність його особи. І що-ж? Безвинна кров усе-ж пролилась...

»Зьвір-цар, його урядники, казнокради і грабителі руського народа, сьвідомо захотїли і стали душогубами наших братів, жінок і дїтей. Кулі царських салдатів, що за нарвською рогачкою убили робітників, які несли царський портрет, прострілили сей портрет і вбили нашу віру в царя.

»Так помстїм ся-ж, браття, над проклятим царем і всім його гадючим кодром, міністрами, всіма грабителями нещасної руської землі. Смерть їм усім!...«

Сам цар, кулями своїх салдатів, убив 22 (9) січня і ті останки віри в нього, які захувували ся ще в робітничих масах.

Слова і почуття Гапона ми без помилки можемо признати словами і почуваннями, настроєм робітничих мас. Політична несвідомість мас обібрала за свого проводиря такого-ж несвідомого політика, як сама — попа, тільки попа чесного і щирого, яким повинен би бути кожен піп, коли-б він відповідав уяві нерозвинених народніх мас, і яких, розуміється, ніде, а тим більше в Росії не буває, крім одиничних виєжків. І в один день, після одної царської лекції робітничі маси встигли зрозуміти всю критичність свого становища, встигли зрозуміти і єдиний вихід із нього — боротьбу. Боротьба до загибуні або перемоги. В один день робітничі маси змінили останки віри і містичної любові до царя на безоглядну, люту ненависть до „царя і всього його гадючого кодла“ і сказали своє грізне: „На погибель їм!“

Кожному мусить бути тепер ясно, що вся дотеперішня боротьба з царством, яка вела ся ріжними гуртами інтелігентів, представниками і заступниками інтересів ріжних груп і клас населення, до заступників „пролетарських інтересів“ включно, мусить уступити перед дальшою боротьбою, яку вести-муть за свої життєві інтереси самі пролетарії. Ми мусимо рішучо підкреслити сей переломовий момент боротьби народів Росії проти всеросійського ката, тим, що сей момент наперед і з неминучою конечністю віщує кінець боротьби. Класа пролетаріїв — класа будуччини. Її розвитку не спинити жадною людською силою (а значить, і силами самодержця), бо розвиток і зріст пролетаріяту полягає на тих основних економічних підвалинах усеї сучасної культури, які панували, панують і ще довго панувати-муть над цілою людськістю. І ніякі царські заборони і звіврства не стримають приходу європейської культури, потрібної для спокійного дальшого розвитку пролетаріяту, як вода для риби, культури капіталістичної, що невідлучно йде і в державу царів за західноєвропейськими капіталістичними формами продукції.

І так пролетаріят, раз він виступив на боротьбу з ворожою його розвиткови царською силою, знищить її зі стіхійною конечністю.

Ми не мусимо забувати, що день 22 (9) січня — се лиш переломовий момент у процесі боротьби з царством, момент, за яким починається агонія царства. Ся боротьба ведеть ся вже не один рік і не в одному Петербурзі; вона, як боротьба класова, ведеть ся пролетаріятом і зо дня в день, ведеть ся по всій Росії, скрізь,

де тільки розвиток продукційних сил став на капіталістичнім ступні. Визначніші і замітні для стороннього глядача фази цієї боротьби за останні роки такі :

1) Петербурський страйк 1896 року, який приніс робітникам усеї Росії унормоване робучого дня і иньші полекші в відомім законі з 2 червня 1897 року — законі, на якому царат власним підписом скріпив своє безсилле і став на похилу площу уступок, полекш, чи пак „понустьительства и заигрываній“.

2) Загально-російські політичні робітничі демонстрації, уряджувані по весні 1902 р. під впливом соціалістичної агітації і стіхійний рух виголоднілих селян Полтавщини та Харківщини.

3) Так звані „південні загальні страйки“ (Баку, Одеса, Київ, Катеринослав і ин.) літом 1903 р. — і нарешті

4) 22 (9) січня 1905 року.

Кожна з сих хвиль грізна і сильна сама по собі, в сьому хронологічному звязку дає зрозуміти, чому кожна дальша з них вдіймаєть ся все вище, прибирає все величнійшу форму і яскравіше політичне забарвлене і втягає чим раз більшу масу учасників. Се тому, що потреби робітників ростуть у рівні зі зростом російського капіталізму, а спорохнявілі вже азійські рамки царського ладу силкують ся стримати сей стіхійний зріст ворожих йому сил. І тому то кожна дальша хвиля чим раз більше лишає кривавих жертв і робітничою кровю закрашує в червоніщій колір „клясові“ вимоги учасників дальшої хвилі.

Хвиля 22 (9) січня на наших очах перетворила ся в своїм стіхійнім припливі з економічно-політичної в чисто політичну і хоч упала і відкотила ся знесилена і розбита, про те ясно довела всім, що міркування про неможливість у наші дні вуличної революції ні на що не придадуть ся, коли народні маси зреволюціоновані. Вулична революція неможлива при сучаснім узброєнні й організації війська тільки доти, поки про се пишуть кабінетові вчені; барикади-ж будуть ся на Василевськім острові революційним народом. Той же революційний робочий народ показав, що він пан міста в революційні дні, фактичний пан, не дивлячись на те, що йому на се прав не було даво „предержаними властями“, не дивлячись на те, що у нього не було в руках того джерела сучасного права, яке зветь ся рушницею, шаблею і т. д.

І при дальшому вибухові пролетаріят не забуде сеї головної причини своєї невдачі, бо він уже тепер устами Гапона накреслив

практичну програму нового повстання: „Їжу, щоб нагодувати себе, і зброю позволяю вам брати, де і як зможете. Бомби, динаміт — усе позволяю... Будуйте барикади, розбивайте царські дворці і палати. Нищьте ненависну поліцію!...“

І сю практичну програму при дальшій повстанні маси переведуть у життя, бо ненависть до сучасного ладу і віра в грубу силу зайняла в їх серцях місце колишньої віри в царя, яка вивела їх безоружних на розстріл царським слугам. Лиш така кривава наука, закривши очі тисячам, зуміла розкрити їх мільонам, щоб вони ясно змогли побачити свого найбільшого і найстрашнішого ката, з яким їм у першу голову треба справитись, щоб далі йти шляхом визволення.

I.

Я держу ся того погляду, що така чи иньша політична конструкція кожної з сучасних держав являєть ся наслідком розвитку її продукційних сил. З огляду на те, що розвиток останніх у наші часи поступає наперед незвичайно швидким темпом, не може бути й мови про ідеальну згідність політичної конструкції держави з тими новими і новіщими вимогами, які невпинно висовує життя, як наслідок розвитку її продукційних сил. Кожна сучасна державна організація в кожний даний момент являєть ся організацією перестарілою і не заспокоює добре нових вимог. Се факт відомий кожному. І сі хиби політичної і правової організації кожна держава в тій чи иньшій мірі силкуєть ся усунути частковою латаниною і пристосовуванням старих форм до нових потреб — так звалим реформаторським шляхом. Отже ясно, що ся конструкція держави буде тим тривкішою, сповнювати-ме свої функції тим правильніше і спокійніше, о скільки права і політична надбудова зручніше і легше надаєть ся до реформаторської латанини і перебудови її відповідно тій поступовій стіхійній зміні в економічних підвалинах суспільства, що не вгаває ані на хвилину.

Я певен, що власне брак повної „економічної“ картини сучасної Росії являєть ся головною причиною того, що суспільство наше дивить ся на Росію і сучасні криваві події в ній як на якесь заморське диво, а професіональні публіцисти і політики гублять ся в дрібницях більш політиканських ніж політичних. Така „економічна“ картина Росії довела-б усім і кожному, що все те, що зараз там дієть ся, не має в собі нічого містичного, а являєть ся

цілком природним актом пристосовування правової і політичної надбудови до того розвитку продукційних сил держави, до якого вона підняла ся в наші дні.

Ні для кого не тайна, що абсолютистичний уклад державної організації, який панує зараз у Росії, з його гіпертрофічно розвиненим бюрократизмом являєть ся для капіталістичної держави організацією перестарілою і невідповідною. Історія знищення абсолютизму в кожній із старших капіталістичних країн надає сьому емпіричному висновкови вигляд закону, якому підлягає еволюція державних форм і з сим у наші часи ніхто не змагаєть ся. Таким чином моїм безпосереднім завданням буде подати читачеви докази, що розвиток продукційних сил у Росії досягнув уже того ступня, на якому вони в праві не лише домагатись, але й одержати повну свободу від стороннього втручання і самодержавної реґляментації кожного їх кроку; в праві, бо мають уже потрібну для сього силу, бо кожна така самодержавна реґляментація являєть ся кайданами дальшого їх розвитку.

Мушу з гори застерегти читача, що я не берусь за виконання сього завдання в його цілости, тим що воно і не на мої сили, та й не на розміри журнальної статті, бо вимагало-б, як сказано вище, „повної економічної картини сучасної Росії“, а для такої картини ще й матеріялів не назбирано. В своїй статті я обмежусь аналізою окремих, вирваних із сучасного російського життя, суспільних подій, у тій надії, що при такій аналізі самі собою вияснять ся їх економічні підвалини там, де у мене під руками буде досить матеріялів. І коли мені се удасть ся зробити на цілім ряді фактів, вирваних із різних сфер сучасного життя; коли на однородних фактах, тільки взятих у різні часи, мені удасть ся показати той казковий зріст нових суспільних сил і вияснити тенденцію їх дальшого зросту, я вважати-му своє завдання виконаним.

Щоб справитись навіть із так обмеженим мною завданням і не розгубитись у деталях і дрібницях того хаотичного безладдя, яким видаєть ся на перший погляд життя в його буденних випадках, я мушу виривати і відокремлювати події, чи певні їх ґрупи, і аналізувати їх самих по собі, тоді як у житті вони тисячами ниток звязані з тисячами-ж иньших, як одночасових так і попередніх подій. Я розумію ту небезпеку, яка чекає мене на сім шляху. Я знаю, що можу одні чинники оцінити дуже високо, далеко вище, ніж вони варті того, иньші можу проминути мовчки, тоді коли їх

замовчувати не слід би. З огляду на те, що я в своїй аналізі подій обіцяв доходити до ґрунту річи, до їх економічних підвалин, я гадаю, що найкращим способом для читача ловити мене на кожній з моїх помилок буде — подати тут, перед аналізою окремих подій, хоч би в загальних рисах історичний нарис економічного розвитку Росії в науково сконстатованих фактах. Для сього я зreferував тут у гл. II відповідний розділ праці відомого російського вченого П. Мілюкова „Очерки по истории русской культуры“, додавши пару фактів із новітших джерел, які торкають ся самих останніх років, і не могли увійти в працю П. Мілюкова, закінчену в кінці попереднього десятиліття. Я певен, що сим способом даю в руки читача вірний критерій для оцінки і віднайденья грубших моїх помилок, коли я їх допущу.

Далі, для того-ж улекшення собі аналізи я мушу розбити ті події, які брати-му на розгляд, на дві великі групи, які, розуміється, в житті знов таки переплітають ся дуже тісно між собою — се на події з життя індустриального з одного боку і хліборобського з другого. Як в одній, так і в другій частині мені доведеть ся досліджувати відносини головним чином між ворожими собі класами: властителей засобів продукції і властителей робочої сили, як специфічного потрібного капіталістам товару. Моїм завданням буде показати, як наслідком зросту продукційних сил зростають і сі ворожі собі групи і де-далі вступають між собою в завзяту боротьбу не лиш на економічнім, а й на політичнім полі, то-б то, що вони стають у державі тими суспільними силами, воля і сила яких змінює державні форми. Мало того, моїм же завданням буде довести фактами і те, що в певні періоди (звичайно — епоха промислових криз), коли дальший розвиток продукційних сил гальмується перестарілими державними формами, сі вічно ворожі собі класи виступають проти перестарілих державних форм, як політичні організації в тісній спілці, не на словах, із де-більшого навіть проти слів, а на ділі, і ведуть боротьбу за одно і те саме: за розчищення шляху для дальшого поступового зросту продукційних сил країни.

На жаль повний брак матеріалів що до класової боротьби на селі змушує мене, щоб довести справедливність вище виставлених тез, брати до розгляду не такі яскраві і ясні, незатемнені сливе зовсім сторонніми чинниками випадки, як се ми маємо в індустриальнім житті, а навпаки, приводить мене до аналізи такої

складної і такої неясної, не дивлячись на свою грандіозну великість, групи робітників, більшість яких не позбавлена власности хоч і на мізерні засоби продукції, а все-ж засоби, групи, що фігурує під загальною назвою селянства (рос. крестьяне).

Свій розгляд почну з того, що саме життя висунуло на перший план — отже з подій, які зросли на ґрунті розвитку продукційних сил російської (в державнім розумінні слова, як я і далі його вживати-му) індустрії. Тим більше мушу се зробити, що розвиток продукційних сил хліборобства о стільки тісно зв'язаний з їх розвитком індустріальним, що ми в певній мірі можемо його вважати функцією сих останніх, як се я й постараюсь довести при розгляді подій, що зросли на ґрунті розвитку продукційних сил хліборобства.

А поки що — перейдемо до загального історичного нарису економічного розвитку Росії.¹⁾

(Далі буде.)

Ол. Вишневецький.

---

¹⁾ Для гл. II, як я вже згадував, я зреферував «Очерки по истории русской культуры» П. Милукова, ч. I, вид. 4, Петербург, 1900, додавши пару цифр із статті д. А. Финна, Промышленный капитализмъ въ Россіи за послѣднее десятилѣтіе, поміщеної в збірнику «Очерки реалистическаго міровозрѣнія» Птб., 1904. Література, на ґрунті якої буде опрацьована кожна з дальших глав, подавати-меть ся окремо до кожної глави.

На переломі.

II.

Після зусильних прохань Петра I де словом, де палкою, а також і ріжних полекш і охоронних тариф засновано було в Росії во 100 нових фабрик і заводів. В 1730 році, далі в 1744 році сенатом багато фабрикантів були визвані „подложными“, і в 44 р. були навіть „із фабрикантів виключені“. Проте в 1780 році ми застаємо вже „непідставних“ 300 „важнійших“ фабрик і уряд офіційно перестає дивитись на веденє фабрик, як на певного рода службу, і касуючи т. зв. Мануфактур-колегію Катерина II в відповіднім указі говорить: „Установленіе Мануфактуръ-коллегіи имѣло начало свое въ такое еще время, когда къ распространенію полезныхъ рукодѣлій и фабрикъ недовольнымъ побужденіемъ казался собственный каждаго въ томъ прибыльтокъ, но старанія правительства простирались и на изъятіе всякихъ предубѣжденій“. Тепер, навпаки, „всѣмъ подданнымъ нашимъ въ заведеніяхъ становъ и рукодѣлій столь безпредѣльная дана отъ насъ свобода, что не стѣсняются они уже ни частнымъ испрошеніемъ на то дозволенія, ни надзираніемъ за дѣломъ рукъ ихъ, гдѣ собственная каждаго польза есть лучшее и надежнѣйшее поощреніе.“

І так, з сього часу ми можемо сміло датувати самостійний вірст фабричного промислу, для якого вже досить було державного підтримування, а без примусу він уже міг обійти ся. Ми бачимо, як поруч із професіональними робітниками, спеціально приписаними урядом до фабрик і заводів з'являєть ся і швидко росте кляса робітників к ре п а к і в, яких добровільно переводять їх шляхтичі-пани від хліборобства на фабричну роботу, вважаючи на „собственную пользу“. З заведенням машинової продукції

і зі зростом внутрішнього ринку вже в початку XIX віку виявилось, що праця приписних і крепаків на фабриці зовсім не така вже дешева. Уже в 1839 році державна рада визнає, що „нині, коли і між простим народом розповсюдився дух фабричного промислу і кількість вільних робітників і майстрів швидко збільшується, зручніше і ледве чи не користніше для фабриканта наймати цих людей, ніж тримати власних і приписних“. Коли в 1840 році дозволено було законом відпускати на волю приписаних до заводів селян, фабриканти скористувались зараз же сим дозволом і сливе скривь найняті робітники зайняли місце крепаків, так що 1861 рік на фабриці лише офіційально ствердив те, що тут давно вже було фактом.

Зріст кількості фабрик і найнятих робітників в європейській Росії буде видно з сеї таблиці:

	Фабрик	Річна сума продукції (в мільонах карбов.)	Робітників	На одну фабрику	
				Сума продукції	Робітників
1804	2.423	—	95.202	—	39
1825	5.251	—	210.568	—	40
1850	9.843	166	517.679	16.865	52
1863	16.695	352	419.517	21.075	25
1879	27.927	909	689.452	32.513	25
1893	15.969	1.259	904.614	78.874	57

Зріст капіталістичної продукції на протязі XIX ст. не підлягає найменшому сумнівови. Зменшене зросту робітників, яке зайшло між 1850 і 1860 рр., дасться пояснити тим, що з увільненням крепаків заробітна платня значно зросла і примусила фабрикантів замість дорогих рук заводити машини, тому то і скількість робітників зразу зменшилася в двоє (з 52 на 25). Та ся заміна робітника машиною сама по собі зовсім не свідчила про перестанок концентрації продукції. Як бачимо з останнього рядка таблички концентрація йде досить швидким темпом і середня скількість робітників підіймається далеко вище всіх попередніх, тоді як скількість підприємств падає. Коли сюди додамо підприємства обтяжені акцизом і гірницько-завідські (які в таблицю не ввійшли), то в 1893 р. будемо мати такий загальний вигляд: 20.316 фабрик із 1.696 міль. К. продукції, з 1,366.433 робітниками. На одно підприємство тоді в середньому припадає 83.357 карб. продукції і 67 робітників.

Як бачимо, такий і постійний зріст індустрії в Росії ледве чи дасть ся пояснити системою протекціонізму і т. и., і вважати його чимось нанесеним, чужим уже годі. Він історичний факт і се мусять признати тепер і дд. народники, що ще до останнього часу пророчили російському капіталізму швидку і неминучу загибель. Найбільше, що ми можемо сказати про капіталізм у Росії, се те, що він іще не дійшов того ступня, на якому стоїть у західній Європі — і стільки, тільки-ж бо з сим ніхто й не думав змагати ся.

Тут ми не можемо оминати того своєрідного російського факту, який завше приводять на доказ безґрунтовности капіталізму в Росії, коли не повної його відсутности — се т. зв. кустарство (домашній промисл). Справді, на півтора мільона фабричних робітників налічується до чотирьох мільонів селян, які працюють в оброблюючій промислі, не виходячи з власної хати і не кидаючи хліборобства. В західній Європі з сеї верстви виросла фабрика, а в Росії вона існує поруч із фабрикою і бували випадки, коли кустарі брали верх над фабрикою. Для вияснення причини самотійного існування такої перехідної стадії індустрії треба брати на увагу, розуміється, не лише самі кліматичні відмінні Росії від З. Європи, хоч вони і грають дуже важну роль. Протягом восьмимісячної зими, коли хліборобське господарство не потребує сливе жадної праці, — недостача хліба зібраного протягом 4-літних місяців змушує хопатись за інші способи праці і цілком природно витворює кустарство. Ся підрядність (до хліборобства) кустарної праці, коли вона не годує робітника, а лиш „підготовує“, дає можливість кустарям задовольняти ся мінімальним доходом на своїх виробах і інколи побивати навіть фабрику в конкуренції. Звичайно, що се яскравий доказ молодости російського капіталізму, тим більше, що коли раніше кустар і перемагав фабрику, то тепер уже діється ся як раз навпаки. Перш над усе фабрика всмоктує в себе тих робітників, яким вона попередю достарчала праці до дому. Так напр., в одній з важніших капіталістичних продукцій, перкальовій, ми здібаємо за трицять літ такі зміни:

	(Працювали в тисячах)	
	у фабричних будинках	дома
1866	94,5	66,2
1879	162,7	50,1
1895	242,0	20,5

себто, абсолютна скількість робітників у дома зменшилась більше ніж у троє, а порівнюючи до цілої скількості зійшла на 8% з колишніх 41%.

Коли в інших галузях кустарства ми й не находимо зараз такого яскравого процесу перетворювання його в працю на фабриці, то все-ж досліджуємо його і там у більш або менш замаскованій формі.

Розвиток капіталізму стоїть у безпосереднім звязку з розвитком комунікаційних шляхів. Пояснювати сю просту і очевидну для кожного тезу — нема що. Отже розгляньмо розвиток їх у Росії. Той розвиток шляхів і добрий їх стан, який змусив у свій час Татар відмовити ся від нападу на багатий Новгород власне в силу неможливости добратися до нього крізь ті непролазні нетри та пуці і болота, які відділяли його від Москви, з якою Новгород Великий мав великі торгові зносини — поступив наперед лиш у XIX ст. Перший початок будови шосейних шляхів датується 1816 р., та лиш 1830 р. закінчено перше, московсько-петербурське шосе; в 1860 р. довжина всіх шосейних шляхів ледве досягає 8.000 верст, а в 1896 р. зростає до 12.000 верст. Се в троє менше великих шосе Англії, і в 20 раз менше Франції, коли брати абсолютну довжину шляхів; коли-ж узяти порівняні відносини що до великості країн, то будемо мати перевагу 3. Європи над Росією в сотні разів. Та ми не можемо тут забувати того, що Росія приступила до будови шосейних шляхів майже одночасно з початком будови залізниць, а се, звичайно, мусіло дуже вплинути на затриманє зросту перших, бодай в незмірно вищій мірі, ніж се було в 3. Європі, яка ще до залізниць мала вже досить шосе. Перша російська залізниця збудована дуже швидко (1838 р.) по першій шосе (1830 р). Та за трицять перших літ довжина залізниць зросла на 4.700 верст і перевищила половину довжини тодішніх (1867) шосе. В наступнім трицятиліттю вона зросла ще в 8½ разів і досягла в 1897 році 40 тисяч верст і перевищила більш ніж у троє довжину шосе. І сею останньою цифрою довжини залізниць (43 тис. кілометрів) Росія перевищує Англію (34 тис. кіл.) і Францію (40 тис. кіл.). Та нема що говорити, що й тут, коли приймемо на увагу порівняні простори країн, то порівняне вийде не на користь Росії. А власне, на тисячу квадр. кілометрів

у Росії припадає всього 8,4 кіл. залізниці, а у Франції 77,5 і в Англії 109,5, себто у 9 і 13 раз більше. На протязі року в Росії з кожних 100 чол. залізницею користується ся лиш 44 чол., тоді як у Франції і Німеччині кожен чоловік у середньому проїздить 6—7 разів, а в Англії — 21 раз. Себ-то там пасажирський рух сильніший 15—50 разів ніж у Росії. Те-ж саме і з рухом тягарів, перевозка яких, що правда, за період особливого підняття індустриального розвитку Росії (1893—1899 рр.) зросла мало що не в двое, а то з 4.846 на 8.108 міл. пуд. залізницями і з 1.182 на 1.900 міл. пуд. водяного транспорту (се протягом яких 6 років!). Як бачимо, і тут ми можемо говорити лише про менший розвиток капіталізму, про нижчий ступінь його ніж той, на якому він стоїть у З. Європі, а ніяк не про застій чи навіть про повільність темпа його.

Такими-ж добрими ілюстраціями капіталізації Росії можуть служити й інші дрібніші явища, що мають задовольняти потреби горожан сучасної культурної держави. Наприклад у 1663 р. лиш закордонні купці добились для себе, як певного привілею, права завести в Росії регулярні поштові зносини між окремими торговельними пунктами. При Петрі I почта перейшла в державне завідуванє, та лиш Катерина II скасувала різні організації, що обслуговували окремо державні потреби і окремо купецькі. В 1825 р. один лист припадав на 10 чол., в 1856 р. вже на кожних двох, а в 1897 на кожного чоловіка припадало вже по 5 листів. Швидке темпо зросту капіталістичного розвитку і тут не підлягає сумнівови, хоч знов таки в порівнанні з З. Європою можна багатого ще побажати Росії. Так нпр. у Франції на кожного чоловіка припадає 24 листи, в Німеччині — 38, в Англії — 56.

Не трудно собі уявити, якою була торгівля Росії хоч би в XVII ст. при тім низькім рівні її економічного розвитку і при сливе повній відсутности штучних комунікаційних шляхів і поштових зносин. Перевозити товари було можливо лише підчас зими, санною дорогою, а літом водяними шляхами. Се накладало на торгові зносини характер періодичности і змушувало організувати караванний спосіб перевозки товарів і ярмарковий — їх розпродажі. Звичайно, що той розвиток штучних комунікаційних шляхів, якого досягнула Росія в останнім столітті, знищив давно караванний спосіб транспорту товарів. От хоч би на самій Україні від „славних

чумаків“ тільки й лишилось зараз, що славні згадки про них, та подекуди — пісні їх. Не мають рації для дальшого істновання при сучаснім розвитку швидкого і реґулярного парового транспорту і ярмарки; тим то не зважаючи на загальне прискорення темпа промислового життя в Росії в останні часи ярмаркові обороти або стоять на однім рівні, або падають, як підупали і славні колись на цілу Україну кийські контракти, які зараз зовсім тратять ся в загальній торгівлі міста. Скрізь льокальна торгівля росте і збільшується коштом ярмаркової, а сама місцева торгівля тратить де-далі свій замкнутий характер і зливається в загальний ринок, що підлягає загальним умовам не лише російського, а і все-світнього промислового життя. Найкращим показчиком такої злуки перше окремих ринків в одну цілість являється встановлення на всім просторі ринку однакових товарних цін, які доси були ріжними, підлягаючи ріжноманітним місцевим умовам як продукції так і збуту їх на більш чи менш обмеженім ринку. Для Росії се найкраще дається дослідити по цінах на збіжжя. В 1740 рр. маємо: в Алатирі, Пронску і Лівнах чвертка жита коштувала 30 коп., у Пскові-ж 2 карб. 24 коп.; середня-ж ціна для південного сходу була 50 коп., а для північного заходу 1 карб. 50 коп. за чвертку. Себ-то, при середній ріжниці в три рази, в окремих випадках ціни ріжнили ся в $7\frac{1}{2}$ раз. З економічним розвитком Росії ці ріжниці згладжують ся все більше і більше і для 1881—1887 рр. ціни не ріжняють ся більш як о $1\frac{1}{2}$ раза і навіть ріжниця між найвищою (Петербург 1 кар. 22 коп. за пуд) і найнижшою (Уфа — 50 к.) не сягає до $2\frac{1}{2}$. І тепер російський збіжжєвий ринок дуже швидко пристосовується до всесвітнього.

Вже з середини XVIII ст. імпорт Росії зростає далеко швидче її експорту — ясний доказ того, що враз із економічним початковим зростом країни зростають і потреби населення. Та турботливий уряд цловими тарифами захищає інтереси російських... фабрикантів, чим змушує Росіян відмовити ся від ужиткування чужоземних товарів і задовольнитися „отчєствєнными“, і тим дає перевагу своєму експортові. Де далі як експорт так і імпорт невпинно зростають і зріст сей виказується по п'ятиліттях (починаючи від 1754—1758 і кінчаючи на 1799—1804 рр.) такими цифрами (середні цифри щорічного обігу в мільйонах карбованців):

Експорт	8—11—12—16—19—21—26—36—57—68
Імпорт	7—8—10—12—13—17—19—30—39—50

Що перевага експорту над імпортом підтримувала ся цілком штучно, можна пізнати з впливу на них нової тарифи 1819 р. яка значно знизила мито на чужоземні товари і в 1820 і 21 рр. експорт був 62 і 56 мил., а імпорт підняв ся до 69 і 58 мил. Се викликало нову охоронну тарифу 1822 р., яка знов дала перевагу експортові. Далі зріст в обох напрямх іде „нормально“, о скільки можна назвати нормальним зріст імпорту, придушеного тарифами, аж до нових ліберальних тариф 1850—60 рр., що яскраво вирізують ся на фоні дальших суворо-охоронних тариф 1870 і 80 рр. Се видно з сих цифр (за 1851—1855 по 1886—1890, в мил. карб.):

Експорт	81—141—140— 192—303 —345—346—388
Імпорт	74—120—121— 212—364 —326—304—224

Як бачимо, тарифи 50 і 60 рр. знов викликали перевагу імпорту за десятиліття 1866—1875 рр. (див. підкреслені цифри), а наступні охоронні тарифи знову здушили його зріст.

Щоб доповнити картину російської торгівлі, нам варто придивити ся до того, чим саме торг сей ведець ся. Се видно буде з сеї таблиці російського експорту, в якій цифри вказують процентове відношенє між харчевими продуктами, матеріялами для фабричного виробу, готовими виробами і иньшими товарами.

	Життєві припаси	Матеріяли для оброблєня	Вироби	Иньші товари.
1778—1780	8	63	20	9
1802—1804	20	66	10	4
1851—1853	36	58	2 ¹ / ₂	3
1893	56	38	4	2

Як бачимо, в експорті життєві припаси грають усе більшу й більшу ролю. Експорт російських технічних матеріялів від середини минулого віку постійно знижуєть ся, а експорт фабричних виробів ледве-ледве зростає останніми часами після свого занепаду ще в початку XIX віку.

Замість сирих матеріялів імпорт міг би давати Росії продукти своєї індустрії. Та від самого народження в Росії попиту на них уряд систематично і насильно усував можливість імпорту.

сих продуктів і маси Росіян віддані в руки російського фабриканта в ім'я високих інтересів і розцвіту рідних Колупаєвих і Разаваєвих, чи, як звичайно говорить ся пишним стилем, маси обдирають ся ради розвитку рідного промислу. Звичайно, що сей чинник, що майже невпинно працює вже протягом двох віків мусить дуже тяжко відбивати ся на розвитку продукційних сил країни. Нічого дивного, що він відбиваєть ся і на імпорті тим способом, що замість потрібних масам, краще видосконалених продуктів зах.-європейської індустрії в Росію ввозить ся більше всього матеріалів для російської індустрії, потрібних російським фабрикантам, на які, звичайно, уряд не спішить накладати мита. Се видно буде з сеї таблиці (цифри означають процентове відношенє, як і в попередній):

	Життєві пр.паси	Матеріяли для обробленя	Вироби	Інші товари
1778 – 1780	30	19	44	7
1802 – 1804	40	23	32	5
1851 – 1853	30	50	16	4
1893	17	62	21	—

З останніх двох таблиць видно, що російська індустрія вживає все більше і більше чужоземних сирих матеріалів, а вивозить чим раз менше власних виробів; а се значить, що вона сливе виключно працює для внутрішнього ринку. А з відомого вже розвитку російської індустрії ми мусимо зробити той висновок, що й російський внутрішній ринок зростає незвичайно швидко, не дивлячись на те, що турботливий про блага фабрикантів уряд піклуєть ся невпинно, щоб зріст ринку не перегнав часом продукції сих його улюблених діток. Та не важко зрозуміти, що при тім швидкім розвитку, який ми спостерігаємо в російській індустрії, не далекий уже той час, коли діти виростуть на стільки, що їм доведеть ся порвати сі пеленки, які тільки заважають дальшому розвиткови капіталістичної індустрії. І власне детальним аналізом відносин між собою суспільних сил з протилежними інтересами я берусь читачеві довести, що сей час уже наступив.

III.

Законом 1-го червня 1882 року в Росії заведена фабрична інспекція, заборонено на заводах і мануфактурах працювати дітям до 12 літ, роботу малолітніх від 12—15 літ обмежено 8 годинами на добу в цілковитою заборонаю нічної праці і в празникові дні, а на підприємців накладено обов'язок достачати дітям робітників можливість вступати в народні школи. Се перший крок державного законодавства, який приніс справжні полекші робітничим масам, хоч далеко не в тім розмірі, як могло-б видати ся тому, хто гадастиме, що закон сей не лишив ся в добрій половині своїй лиш на папері. Правда, ще в 1845 році, після незвичайно сильних робітничих забурень ткачів під Москвою (Вознесенск), здушених лише при помочи війська, був виданий анальоґічний сьому закон. Тільки-ж за невиконане його фабриканти ніякій відвічальности не підлягали, так, що ся його частина лишила ся цілком на папері, без усякого впливу на життя. Навпаки, друга його частина, звернена проти робітників, якою забороняло ся не лише підбурюване до страйків, а й сама участь у страйках і накладала ся кара як за спротивленне державним властям, дуже швидко ввійшла в життя.

І так у 1882 році уряд узяв близько до серця інтереси робітників і закріпив се відповідним законом. Мало того, цілий ряд дальших законів, із рр. 1884, 85 і 86 йшов у тім же кориснім для робітників напрямі. Так наприклад жінкам і дітям до 17 років заборонено нічну працю в шкідливих для їх здоровля підприємствах, обмежено штрафи робітників, заведено робітничі книжки для контролі виплати, заборонено виплату зарібку товарами, видано окремі розпорядження про догляд за фабриками і урегульовано відносини фабрикантів і робітників.

Мимоволі насуваєть ся питання, що за чулість така до страждань робучого народу напала раптом на російський уряд? Звідки взяло ся стільки лібералізму у царя (Олександра III), якого цілком слушно вважаємо стовном реакції, який протягом цілого свого панування (мало не 15 років) тільки те й робив, що душив усе, що було найкращого в Росії? Та я гадаю, що ми маємо повне право пройти мимо психології царської, не звертаючи на неї жадної уваги, а се тому, що коли Олександр III видавав сі свої закони, він так само тоді знав горе й нужду робітників, як знає їх тепе-

рішній Микола II, бо й той тоді мусів ховати ся від проявів вірнопідданських почувань свого народу за мурами своїх палаців і за багнетами салдатів, як ховаєть ся тепер його син. Не в царських добрих почуваннях тут річ. Закони видають ся для добра сильних. Закони-ж прихильні для бідних і покривджених мас вивирають ся силою у пануючих верств і оплачують ся кровю нуждарів. Так говорить нам історичний досвід. І коли ми й тут підемо у ті місця, де червоними струмками текла гаряча робітничая кров, ми напевне станемо на вірний шлях до віднайдення дійсних причин робітничого законодавства.

І справді, вже з початку 1878 р. уряд був сильно заклопотаний величезним страйком на так званій „Новій бавовняноткальні“. Сі турботи уряду виявили ся не лише в звичайнім утихомирненні робітників оружною силою, а дійшли до того, що організатора сього страйку А. Федорова, щоб „иншим неповадно було“, наказано повісити! Та все-ж робітничі маси не наїли ся кулями і навіть не задовольнили ся естетичним виглядом великої паради і помпи, з якою їх товариша і проводиря покарано смертю. І розрухи вибухають із більшою силою і прибирають знов острійший характер у кінці 78 р. підчас страйку на патронному заводі. Звичайно, що уряд скрізь дуже енергічно обстоює інтереси російського „промислу“ проти незаконних робітничих ворохобників, які замість спокійної праці для своєї-ж користі і добра цілого краю, зважають ся не корити ся „законним“ вимогам своїх „хазяїнів“ і не задовольняють ся навіть тою платнею, на яку вони самі дали згоду після „свобідної умови“ при наймі. І все-ж страйки не втихають і в 1879 році, як і в 80, і хоч у 81—82 рр. удасть ся урядови, дякуючи геніяльному винаходови тоді ще „з молодих та раннього“ фон-Плєве, звернути їх на більш пожаданий урядови шлях антижидівських погромів, та все-ж із вищих „політичних“ мотивів уряд признає потрібним заспокоїти потреби робітників і законодавчими полекшами, не так дійсними як словесними, це правда, а все-ж полекшами.

Сі висші політично-державні мотиви уряду дадуть ся нам зрозуміти, коли пригадаємо собі ту політичну атмосферу, в якій жила тоді ціла Росія. Пригляньмось до того, як ся атмосфера впливала на робітничі маси і який відгомін знаходила в них.

Як відомо, роки: 1878—82 були кульмінаційним пунктом терористичної боротьби горетки велетнів із царською владою. Се

роки, коли не лиш моральна, але й матеріальна перемога була по стороні терористів, коли] уряд більше бояв ся їх, як вони уряду. І власне робітничий закон 82 р. вийшов тоді, коли над Олександром II уже виповнено було присуд „Народньої волі“, а син його, самодержець Росії, не сьмів із палацу ані на крок вирушити і вступив у переговори про умови, на яких йому „Исполнительный комитетъ“ дозволить нарешті переїхати в Москву і вложити на свою главу прадідну Мономахову шапку. Се період повного безсилля і розпуки самодержавя, коли ще так недавно всесильний самодержець звертав ся до своїх „людішек“ із наївним проханням захистити його від воротів і величав своїх „холоповъ і людішекъ“ із сього приводу гарним і почесним іменем „общества“. Се період, коли ті відвічні царські „холопы и людишки“ справді почули себе „обществом“ і відповіли цареві відомими адресами земств, у яких радили йому покорити ся народній волі і зректи ся самовладства.

І в такий то час ми бачимо, що на тлі мертвої байдужности до всіх сих подій селянства фабричний пролетаріат із своїх рядів висилає таких видатних людей, як П. Алексєєв, Халтурін, Тіхонов і иньші, і висилає їх у перші ряди політичних борців із самодержавем. Мало того, що йдуть одиниці. В кінці 78 року засновуєть ся самими робітниками, а не інтелігентами-революціонерами, т. зв. „Північно-російська робітнича Спілка“, в 79 році „Південно-російська робітнича спілка“ і оголошують вироблену самими-ж робітниками (головно С. Халтуріним) програму, в якій заявляють, що боронитимуть ся проти самодержавя за політичну волю. І що се був масовий рух, констатує навіть тодішня легальна література. Так у „Русской Рѣчи“ за 1881 читаємо: „Доси гадали, що в Росії немає робітничого питання, та розрухи останніх років і поява в політичних процесах таких людей, як Прєсняков, Окладський і Тіхонов показують, що Росія і тут мало чим відріжняєть ся від иньших країн“.

Коли вияснило ся для уряду, що його занадто щира оборона інтересів фабрикантів просто кидає робітників у обійми найстрашнійших ворогів царства, то стане ясним сей поворот у політиці уряду що до робітників: се царизм зрадив інтереси фабрикантів.

Та коли таким поясненням цілої справи й можна-б було задовольнити ся що-до першого закона 1882 року, який власне служив більше для затемнювання клясової сьвідомости робітників і мав

більш принципіальне значіння ніж практичне, то годі се сказати про дальші закони з рр. 1885—86. Сі закони тим і відрізняють ся, що тут майже нема зовсім високих слів, а вони складають ся виключно з дрібниць, та дрібниць, які служили для найбільшого визиску робітників (штрафи, крамниці) і страшного морального пригноблення. І коли фабриканти могли сливе цілком байдужно згодити ся на перший „словесний“ закон, який не дуже то зачіпав їх законні доходи, то зовсім не те мусіли заспівати з приводу останніх законів, які дуже боляче чіпали їх, бо зазирали глибоко в їх кишеню. Крім того, що ми в праві чекати від фабрикантів у 85—86 рр. сильного опору урядови при виробленні сих законів, тут падає й той мотив, який, здавалось, дуже добре вияснив нам причину закону 82 р. — страху уряду перед терористами і загального піднесеного настрою в цілім російськiм суспільстві. Вже в 83 році цар благополучно миропомазав ся, а в 86 році його важка пята вже здушила всякі пориви до активної боротьби за волю в інтелігентних верствах російського суспільства. Так. Сього вияснення причин важніших і корисніших для робітників законів 86—86 рр. тут стає для нас за мало.

Тому ми звернемо ся знову до тих червоних провідних струмочків, які доведуть нас до тих фабрик, де було їх джерело, і побачимо, що в фундамент нових робітничих законів так само заложено вугольне каміння з робітничих трупів. Більше того. Ми довідаємо ся, що сі закони були не чим иньшим, як трохи зменшеними і обкромленими вимогами Оріхово-зуївських страйкарів (величезні фабрики Морозова) в 1885 року, предложеними Владімірському губернаторови, який особисто приїхав утихомирювати їх. 33 арештованих страйкарів робітників відставлено у московську тюрму, де їх продержали аж до суду (присяглих) у 86 р., який узнав їх невинними, коли були докладно з'ясовані ті житєві умови, що змусили робітників до страйку (а між присяглими не бракувало фабрикантів!). Та уряд по суді „адміністративним порядком“ все-ж таки вислав робітників: Мойсеєнка на 5 літ у Шенкурск, Волкова у Вологодську губернію, а Шкиріна і Гудіна в Сольвичегодск. Ся дальша адміністраційна опіка уряду дасть ся зрозуміти, коли дізнаємо ся, що Волков і Мойсеєнко були соціалістами, і що їх вплив на організоване переведење страйку був дуже великий.

Тут не можна оминати і того впливу на уряд, який зробив факт не лише присутности робітників соціалістів (бо се вже не

було новиною) по всіх закутках сьвятої Руси, а ся їх практична діяльність, се керманіцтво широкими робітничими масами. Власне в справозданні Державної Ради за 1886 рік читаємо: „Незадоволенє, яке ступнево нагромаджуєть ся в класі фабричних робітників, витворює в неї податний і вразливий ґрунт для злочинних наук, які ведуть до знищення державного і суспільного ладу. Сим виясняєть ся той факт, що представники противурядової пропаґанди звертають останніми часами всю свою увагу на фабричне населеннє і частенько криють ся в його рядах... З огляду на се, і турбуючи ся про можливі способи усунення фабричних страйків і заколотів, Міністерство Внутрішніх Справ визнало необхідним, не гаючи часу приступити до перегляду постанов промислового закона, які існують тепер, в напрямі урегулювання обопільних відносин між фабрикантами і робітниками“. (Розстріленнє скрізь мов. В.)

Щоб справа стала ще яснїшою, варто пригадати, що власне в 1883 році заснувала ся так звана „Група Освобожденія Труда“ (увільнення праці), яка ставила своєю метою повернути соціально настроєну інтелігенцію до праці для організування робітничих мас для переведення масової економічної і політичної боротьби, себто до організації пролетаріату на ґрунті його класових потреб. Ся група була першим зародком сучасної російської соціалдемократії. І щоб показати всю важність сеї заміни теоретичних підвалин тодішнього інтелігентського соціалізму ми наведемо тут оцінку сього факту, яку дає йому сучасна російська соціалдемократія. В 86 ч. „Искры“ ми читаємо: „В тяжкі часи 80-их років, після руїни надії борців Народної Волі, серед загальної розгубленности і розпуки підняла свій голос російська соціалдемократія, щоб сказати, що народжуєть ся, що народила ся вже класа, якій судило ся в боротьбі за власне визволеннє визволити цілий край від ганебного самодержавія. З боротьбою сеї класи нерозлучно звязала соціалдемократія свою справу. Серед загальних лютих нападів, недовіря, криків про „вузькість“, „нетерпимість“, „сектанство“ несла вона червоний стяг класової боротьби пролетаріату, в якому бачила єдину певність осягнення волі. Серед полохливого вичікування несподіваних милостей зверху вона одна заховала віру в революцію. Серед скоків від одного чудодійного засобу боротьби до другого вона одна заховала віру в боротьбу народніх мас“. В наше завдання зовсім не входить

оцінка діяльності російської соціалдемократії як партії. Ми тільки мусимо підкреслити і не забувати важности сеї ідейної зміни, зміни цілого світогляду частини російської соціалістично настроєної інтелігенції, після якої вона знайшла тверду опору для своєї дальшої праці в новім напрямі. А історичний присуд над сею ідейною зміною й її практичними наслідками, присуд, що походить від принципіальних ворогів соціалдемократії, ми знаходимо в отсих словах В. Бурцева: „Соціалдемократичні групи, які виникли в Росії, займали ся головним чином пропагандою серед мійських робітників і їх організацією, друкуванням у потайних друкарнях відозв і брошур. В 1896 році соціалдемократи прийняли діяльну участь у відомім страйку петербурських робітників“. І справді, вже в 1885 році гуртком петербурських соціалдемократів видано 2 ч. „Рабочаго“, часописи призначеної для розвитку клясової свідомости пролетаріяту. Видавництво-ж для інтелігенції веде свій початок, розумієть ся, в 83 р.

І так із усього вище наведеного ми, здаєть ся, маємо повне право вивести, що численні страйки робітників, які вибухали то разом, то незабаром один за другим, організованність їх і, головне, переймання самих робітників соціалістичним світоглядом і ви- ставлене завдяки сьому певної сталої програми робітничих домагань, як таких ключів, за якими йдуть і які обстоють і неосвідомлені в політичного боку робітничі маси — перетворило сі робітничі маси протягом кількох років постійних розрухів на таку політичну силу, в якою уряд змушений був рахувати ся і вимоги якої хоч не в повній, то в певній мірі був змушений задовольнити. Таким чином ми прийшли до двох річевих причин робітничого законодавства 82—86 рр., до робітничих розрухів у великих розмірах і до злучення сеї стихійної сили зі свідомим $\frac{1}{2}$ своєї цілі і шляхів боротьби робітничим чи соціалдемократичним соціалізмом.

Що до вияснення причин появи в Росії сього нового типу соціалізму (робітничого), який дуже яскраво відрізняєть ся від пануючої тоді в Росії групи соціалістів-терористів, ми не маємо чого зараз пускати ся в детальний розслід його народження, який завів би нас дуже далеко в бік від поставленої задачі. Річ се на стільки природна і ясна сама по собі, що досить вказати на один чисто льогічний звязок тодішніх соціальних обставин, які могли бути первісними зародковими зернами сього типу соціалізму, щоб

усунути всякі суперечки з приводу нормальности і конечности його народження. Пального матеріялу, чи кажучи словами Державної Ради, ґрунту для народження робітничого соціалізму було досить у все зростаючій незадоволенні широких робітничих мас. Вагати ся визнати, що сей ґрунт був після авторитетного сконстатовання сього такими інституціями, як російські: Державна Рада та Міністерство Внутрішніх Справ, у яких завше і „все обстоїть благополучно“, не прийде нікому в голову тим більше, що далі будуть подані факти, які цифрами доведуть се. Теоретичний же ґрунт робітничого соціалізму і методи боротьби в той час уже були видосконалені довголітньою практикою західно-європейських капіталістичних держав. Сильна емігрантська течія кращих одиниць російської інтелігенції могла дуже легко перенести і справді переносила — для сього не бракує фактів — як теоретичні засади так і практичні методи боротьби в фабрик західно-європейських на російські. Ми вже не говоримо про те, що й так зваце самозародження робітничого соціалізму (звичайно в його низших, прімітивних стадіях) у головах найздібнійших робітників під впливом капіталістичного способу продукції не являєть ся чимось надприродним. Ми ні троха не думаємо змагати ся з тими, хто додержуєть ся котрого будь одного з сих шляхів. Нам здаєть ся тільки перший більш ясним і простим, тому, що він дає найпростішу льогічну відповідь, із якою годі змагатись, і в додатку потверджуєть ся такими фактами, як вступлення російських інтелігентів до закордонних фабрик і після того праця їх на російських фабриках поруч із перетягуванням до Росії робітників чужинців із західної Європи самими фабрикантами для видосконалення своєї продукції. Припускати, що між усіма ними не було нікого, хто-б не розумів значіння соціалістичних ідей для робітничих мас — годі.

Словом, чи саяк, чи так, а народження нового типу специфічно робітничого соціалізму не являєть ся для нас жадним чудом чи несподіванкою, а цілком зрозумілим і виправданим наслідком простих природних чинників: широкого незадоволення в робітничих масах, яке служило плодючим ґрунтом для сіячів соціалістичних ідей з одного боку, і присутність у тій хвилі самих сіячів із добірим, випробованим зерном так званого „наукового соціалізму“.

І так нам лишаєть ся вияснити другий чинник — масовий робітничий рух, безпереривні страйки. Що їх викликало? Де ле-

жать ті причини, які загнаного темного, і пригніченого робітника змушують підставляти своє змучене тіло під салдатські кулі?

Коли ми й здатні пояснити велетенську боротьбу терористів одними високими, навіть надлюдськими ідеалістичними мотивами, і не бажаємо дошукувати ся для сих сьвятих істот якихось матеріалістичних мотивів, то тут нас виправдує бодай їх висока інтелектуальна розвиненість, інтелігентність. Чи-ж можна їх прирівнювати до сїрих, темних робітничих мас?! Ні, й ні! скаже кожен знайомий з геройськими постатями терористів по Степняковій „Підземній Росії“. І ми не станемо змагати ся з сим. Нехай великі тіни великих справді людей сияють і далі в авреолі ідеалізму. Ми вернемось до своїх темних, сїрих, неідеальних робітничих мас і пошукаємо причини їх, все-ж скажемо, геройських виступів проти узброєного війська, пошукаємо причини їх смерти, смерти масами, не одиницями, в самих найнижших сферах матеріалізму, в сферах вимог і потреб жолудка!

На жаль, статистичний матеріал що до високости зарібної платні з тих часів, коли на фабриках панували „атеческіє“ (батьківські) порядки, проти яких так по геройськи бороли ся робітники, звичайно дуже малий і зберіг ся цілком випадково. Власне „робітничі книжки“, по яких тільки й можна б докопати ся якоїсь правди, були виборені робітниками тільки тепер і про попередню їх зарібну платню, а ще цікавищ — про кари — можна-б дізнати ся хіба з хазяйських книг, де вони акуратно вели ся, які не то, що в ті, а навіть у наші часи не дуже то люблять з'являти ся на сьвіт. Та на щастя д. Я. Гарелін, один із найзаможніших фабрикантів сього часу з Іваново-Вознесенського району, і найкращий знавець історії місцевого промислу залишив дуже цінні матеріали, опрацьовані ним самим. Так ось ми маємо цілком автентичний і певний матеріал для згаданого району, порівнюючи з яким иньші менш певні дані можна відтворити і загальний образ тодішнього стану робітників.

Після обчислень Я. Гареліна виясняєть ся, що з кінця 50-х років до початку 80-х, зарібна платня робітників у всіх паростях праці зросла на 15—20%. За той же час ціна житньої жуки зросла на 100%, коровлячого масла на 83%, а м'яса на 220%. Звичайно, що зміркувавши сї цифри Я. Гарелін здивовано задає сам собі питання: „Хіба-ж можна жити хоч би прилично (розстрілення моє. В.) при таких умовах?“ Ми так і залишимо винахід

способу жити „прилично“ за 14—15 карб. у місяць чоловікови з родиною для д. Я. Гареліна. Для нас із наведених цифер ясно, що навіть ті робітники, що в кінці 50-их років їли щоденно м'ясо, як що такі бували в ті часи в Росії, в кінці 70-их років мусіли цілком відмовити ся від нього і суворо, як на Афоні, витримувати постійний піст. А що-ж говорити про тих, які і в 50-х роках бачили м'ясо тільки раз-два на рік!

З таблиці середньої місячної платні в Шуйському повіті, улаштованої М. Т. Барановським, наведемо тут отсі (в рублях) цифри:

	1856—8 рр.	1883 р.	збільшенє в %
Прядільщики	14,58	16,25	+ 12
Ткачі механічні	11,25	11,67	+ 4
Ткачі ручні	6,67	6,37	— 4
Ковалі	9,17	23,54	+ 157
Столярі	11,25	28,68	+ 155

З довгої таблиці (улаштованої, як бачимо, по фаховому поділі робітників) наводимо лише скрайні цифри зросту (для ручних ткачів — зменшеня!) зарібної платні, тим що така таблиця в цілому не дає нічого більше, як і сей невеличкий вибір. Середня цифра зросту зарібної платні не сягає навіть до 50%. А тим часом середня ціна пуда житньої муки була:

1856—58 рр.	0,56 карб.	зріст
1881—83 рр.	1,09 „	95%

Як бачимо, навіть пересічно робітники мусіли в двоє зменшити вживання житнього хліба за сей час!

Та картина вийде далеко виразнійшою, ніж представляє таблиця М. Т. Барановського, коли зміркуємо, що головну масу тодішніх робітників складали власне ті дві категорії (прядільщики і ткачі), у яких заробітня платня зросла пересічно (+12+4-4) всього на 4% проти зросту ціни хліба на 95% і м'яса на 220%!

Коли зуміємо поставити себе хоч на хвилину в рознучливий стан тодішнього російського ткача, то для нас стане ясною причина виступленя його проти здирства фабрикантів; ми зрозуміємо його „захланність“, голод, який йому каже, що краще наїстись навіть салдацькими кулями, ніж самому здихати з голоду і морити голодом власних дітей. При світлі сих цифр стає зрозумілою вся реальна правдивість Гавитманових „Ткачів“.

І у всіх тодішніх страйках головний контингент склали справді ткачі. Як бачимо, дивувати ся цьому нічого.

Висновок, який робить із своєї таблиці М. Т. Барановський, такий: „Реальна заробітна платня робітників на бавовняних фабриках Шуйського повіту знизилась у загалі (від 50-их по 80-ті рр.) не менше, як на 20—30%.“ Ми мусимо підкреслити тут, що сей обережний висновок шановного економіста являєть ся тим мінімумом, якого не визнати ніяк не можна. В сути-ж річи справжнє зниженє зарібної платні ми знали б із другої таблиці, улаштованої не по фахових цінах, а по кількості робітників, які одержують зарібну платню однакової високости. Бо-ж ясно, що коли в фаху ручних ткачів було, скажемо, 1000 робітників, яким платню знижено на 4%, а в фаху ковалів, яким платню піднесено на 157%, то середня платня, при способі обчислювання М. Т. Барановського (порівнанє фахової платні) зростає на 76,5%. А на ділі (в нашому прикладі), для всеї кількості робітників середня виплата робітників зменшить ся на цілих 3,4%!

Прийнявши на увагу те, що навіть при способі обчислювання ужитім М. Т. Барановським реальна зарібна платня знизилась на 20—30%, ми можемо залишити читачам зміркувати самим усе значіння сього висновку. Ми можемо пройти мимо розпучливих подій, які розгравали ся в виголоднілих сім'ях ткачів із кожним підвищенєм ціни на хліб, мимо плачу і благань голодних дітей у голодних батьків, мимо тої божевільної лютости, яка виникала у нещасного ткача під плач голодних дітей, при одній згадці про те, що є-ж на світі люди, яким не то що не бракує житнього хліба, а які собак мясом годують. Безперечно, нема що доказувати, що такий стан хоч кого в силі похнути на боротьбу з бідом та лихом.

І нам тепер лишаєть ся пригадати читачам, що 1878 рік, се другий рік війни з Турками. Війна, як се буває звичайно, викликала підупад покувної здібности російського селянства, сього головного ринку російської індустрії.¹⁾ Головними причинами сього підупаду заможности, а через се й покувної здібности селянства треба вважати отсі два чинники: збільшенє державного здирства сильним підняттям посередних податків, а також зменшенє робітничої сили селянських господарств, від яких відірвано десятки

¹⁾ Що російська індустрія працює сливе виключно на внутрішній ринок, — див. гл. II сих нарисів.

тисяч молодих, здорових робітників, яких погнано під Турка. Таке раптове зменшене ринку для товарів російської індустрії викликало надпродукцію товарів і знижене цін на них, а тим самим і зменшене „зарібку“ фабрикантів, які не хотючи понести свх „страт“ самі захотіли скинути їх на плечі робітників, себ-то знизити їм ще платню. Се й послужило тою останньою краплиною, яка переповнила чашу робітничих страждань і викликала скрізь забуреня в 1878 р. І треба сказати, що забуреня були на стільки сильні, що фабриканти, хоч і як нарікали на невдячних робітників, усе-ж платні не відважили ся знизити і понесли на собі „втрати“, які викликав уряд своєю „вобнною“ політикою.

(Далі буде.)

Ол. Вишневецький.

На переломі.

(Далі).

III.

Аналогічну причину знаходимо і для зміцнення острого характеру робітничих розрухів у 85—86 рр. Сею причиною був відгомін на російській індустрії відомого крізісу в початку 80-их років у західній Європі. Хоч які високі тарифові мурви вибудовано для захисту російської індустрії від забійчих західніх вітрів — усе-ж мурви сї, як побачимо далі, не можуть цілком захистити її і де-далі, російський капіталізм зростаєть ся з західно-европейським, ба навіть із усеєвітнім в одну нерозривну органічну цілість, для якої не байдужі заколоти і ненормальности в розвитку иньших частин сєї грандіозної цілости, а дуже боляче торкають усі частини разом. Західно-европейський крізіс на початку 80-их років відбив ся на російській індустрії, яка ще не встигла поправити ся від 78 року, дуже тяжко. Продукція всіх товарів поменшала; цілком зрозуміло, що се поменшанє продукції мусіло мати і мало такі-ж наслідки для робітників, як і в 1878 році. Правда, д. Е. Дементьев у своїй праці „Фабрика, что она даеть населенію и что она у него беретъ“, силкуєть ся довести, що „на зарібок робітників, які одержують платню поштучно, крізіс ніде ніякого впливу не зробив, бо поменшала лише скількість робітників, а не ціна виробів. Кілька проб (!) фабрикантів зменшити останню приводили до таких величезних робітничих заколотів, що прийшлось залишити її“. Та софістичність сих наче-б то фактичних доказів ледви чи й треба доводити. Адже-ж ті робітники, яких більше не потребували пани фабриканти і які не мали де заробити на хліб, хліба сього все-ж потребували по старому. Значить, вони мусіли йти до пп. фабрикантів і добивати ся хоч якоїсь праці, хоч і за половину проти старої платні. А пп. фа-

брикантів не треба, здаєть ся, повчати, щоб вони й самі не могли додуматись, що сучасних „дорогих“ робітників зручніше відірвати, отже тільки „зменшити скількість“ їх, як висловлюєть ся д. Е. Дементьєв, а на місце їх найняти „зовсім нових“, себ-то прогнаних давніше, за дешевшу ціну. Та зрештою і самі фактичні „докази“ д. Дементьєва кінчать ся так, що М. Т. - Барановський виводить із них ось що: „Зарібна платня під впливом промислового застою в решті знизилась, та ся знижка зайшла після 1883 р. (курсив автора), в 1884—85 р., що й довело до відомих робітничих розрухів у Московській та Владимирській губерніях“. І так, коли се і дуже важно для російських економістів довести, що зниженє платні зайшло аж у 1884—85 р., то для нас важне лиш те, що стверджують і вони: се безпосередний звязок робітничих розрухів 84—85 р. з сим зниженєм зарібної платні і зменшенєм скількості робітників на фабриках.

І так наведені тут факти в їх житєвім звязку дають нам повне право вивести, що основною, головною причиною робітничих розрухів як у 1878 так і в 1884—5 рр. були хвилеві зменшення індустриальної продукції, т. зв. індустриальні кризиси. Сього важного для нас висновку ми не маємо права забувати, тому що він нам придаєть ся ще в кінці глави, а зараз перейдем до розгляду протилежних, по своїм класовим інтересам, факторів суспільного життя, до розгляду сил фабрикантів і напряду їх діяльності.

Коли чуємо від фабрикантів тяжкі нарікання на закони 85—86 рр., а особливо на фабричну інспекцію, якій було надане право контролі над обопільними відносинами фабрикантів і робітників, при чому після нових законів відповідальність (хоч і далеко не рівномірно!) лягає вже й на фабрикантів — то се нас не дивує ані крихітки. Се-ж така природна річ! Раз за кожну дрібницю, яка перше давала „безгрішний“ прибуток фабрикантови, чи то в формі штрафу, чи в формі монопольної торгівлі потрібними робітникам річами, чи в формі виплати зарібної платні не грішми, а спеціальними квітками і т. п. тепер доводить ся боятись наравити ся на штраф, який може бути піднятий аж до 300 карб., то хто-ж тут справді може бути задоволений?! І за минулим раєм не тільки тяжко вітхають фабриканти, ні, вони прикладають і сили для привернення назад порядків колишніх „добрих старих часів“. Фабриканти так оцінювали сі законодатні акти: „Нові фабричні установи уложені в душі неприязни чи антипатії до вищої капі-

талістичної класи і в душі пристрасної охорони продавців робучої сили, нижчої робітничої класи“. І в 1887 році новому міністрови фінансів, Вишнієградському, „всеросійське купецтво“ подає величезний меморіал, в якому перелічує всі пункти, якими незадоволене купецтво з фінансової політики попереднього міністра і виложена ціла програма нового фінансового курсу. Для дальшого успішного розвитку промислового життя держави потрібне иньше законодавство, бо „недогідність як нового фабричного закону, так і тих що його виконують“ не підлягає (для всеросійського купецтва) найменшому сумнівови. Не здивує нас тут і те, що новий міністер признав повну слушність за критикою всеросійського купецтва і дав обіцянку взяти ся за напору законів у бажаним їм напрямі. Коли додамо, що проти сеї зорганізованої сили купецтва не виступали робітничі організації, щоб обстоювати свої інтереси, а стихійні розрухи дякуючи поліпшенню стану робітників викликаному як новими законами, так і новим розцвітом промислу після крізісу вщухли, то нас не здивує і те, що новий міністер уже в 1890 р. починає справді „направляти“ нові закони, чи краще реставрувати порядки „добрих старих часів“. Се речі природні і зрозумілі кожному і без детальних пояснень.

Та коли-б ми спинили ся на сих „природних і ясных самих по собі речах“, то мусіли-б признати, що наша аналіза довела лише те, що і без неї кожному добре і давно відоме, і таким чином завдання наше лишилось би несповненим. Справді, невже в сїм бажанню фабрикантів здерти з робітника і останню сорочку, невже навіть у тїм робітничім стремлінню добитись людського життя, певного шматка хліба, та ще й масла і мяса до хліба є щось спільне з розвитком продукційних сил країни? невже в них можна вбачити щось більше крім звичайних, т. зв. низчих еґоїстичних стимулів людської природи, для яких байдужа зовсім не лиш ціла країна, але й цілий сьвіт, коли діло доходить до кишені, до жолудка. На такі можливі критичні заміти з боку читача я тут відповім, що справу так із опалу годі розв'язати. А що до закидів, звернених на те, що еґоїстичні вимоги робітників не мають нічого спільного з розвитком продукційних сил країни, точнісенько так само, як і голоси наведеного меморіялу „всеросійського купецтва“, то я сподіваюсь, що вдумливий читач ледве чи поважить ся зробити сеї несправедливий висновок вже хоч би з фактів, наведених у першому розділі сеї глави. Се я виясню трохи згодом, а зараз

спинюсь на єретичних — не приберу иньшої назви — голосах російського купецтва, чи правильніш, фабрикантів.

Перш над усе треба підкреслити, що вище згаданий меморіал правовірного „всеросійського купецтва“ виходив тільки від фабрикантів центральних російських губерній, і був голосом далеко не всієї капіталістичної Росії. Ще й друге, не менш характерне явище здбасмо тут, а власне: у самих правовірних фабрикантів нові закони викликали протести не тоді, коли їх запроваджено в жите, а трохи згодом. Ся дивна на перший погляд байдужність фабрикантів до своїх інтересів даєть ся нам зрозуміти дослідженєм тодішніх конкретних обставин фабричної продукції. Закони обмірковувались, укладались і вводились у жите підчас... кривісу, значить, у фабрикантів відбирали можливість вискувати дітей і жінок тоді, коли вони і без того мали робітничих рук більше ніж треба і не знали, в який спосіб їх позбути ся; їм забороняли законом штрафи тоді, коли вони й самі бояли ся штрафувати робітників, знаючи, що в такі часи се небезпечно, бо викличе зараз робітничі розрухи; їм, нарешті, заводили інспекторський догляд, який у ті неспокійні часи мусів весь свій авторитет і власть ужити на те, аби навести робітників до спокійної праці в варстатах. Як бачимо се був час, коли і для правовірних єретичні закони приносили більше користи ніж шкоди, коли і вони бажали опертись на тверді законні підвалини проти „беззаконних“ вимогів робітників.

Пригляньмо ся-ж тепер до справжніх єретичних голосів. Перш над усе кидаєть ся тут у вічі територіяльна ріжниця. Єретичні голоси виходять із петербурського та польського промислових районів. Вони домагають ся законодавного урегулювання фабричних відносин. З огляду на відокремленість польського промислового району (тоді далеко більшу ніж тепер) і зглядно недавнє його прилученє до Росії залишім його на боці і розгляда-ти-мем типову російську індустрію.

Перше ясне і отверте сформулюванне своїх єретичних поглядів петербурські фабриканти дали ще в 1859 році в приводу „Проекту правил для фабрик і заводів у С.-Петербурзі і повіті“, виробленого окремою комісією при петербурськім генерал-губернаторі, в склад якої входили і три фабриканти. Проект сей, вироблений в 1859 р., в своїй цілости далеко поступовійший усіх законів 1878—86 рр. в купі, так і лишив ся тільки проектом. Комісія

дуже старанно вистудіювала питання і наслідком цього в своїй „Пояснюючій записці“ говорить: „Багато фабрикантів визнає, що нічна праця не тільки шкідлива для здоров'я дітей і дорослих, але некорисна для самої продукції, бо: 1) вночі не можна мати вистарчаючого догляду за робітниками; 2) робітники не мають потрібної пильності до роботи; 3) вироби вночі виробляють ся далеко гірше, ніж днём, нитки на прядільнях рвуть ся частійше; 4) машини псують ся швидче і служать коротший час на тих фабриках, де праця тягнеть ся без перерви; 5) нічна праця вимагає зайвих видатків на ogrівання і світло і 6) освітлене фабрики вночі збільшує небезпеку пожежі“. (Розстрілене скрізь мов. В.).

Одинацять бавовнянопрядільних і ткацьких фабрикантів обіцяли скоротити працю на своїх фабриках до норми, якої вимагала комісія, „маючи на оці те, що тим часом вийде цілковита заборона такої шкідливої для робітників в загалі, для жінок і особливо для дітей, нічної праці на всіх бавовнянопрядільнях і ткацьких у Петербурзі й повіті“. А треба завважити, що сим одинаццяти фабрикантам належало 494.640 веретен із 578.515 на всіх петербурських фабриках!

Далі проєкт був поданий на розгляд інших петербурських фабрик і з 22 тільки 4 фабриканти висловились проти нього. Таким чином абсолютна більшість великих петербурських підприємців стояла за законодавче урегулювання праці малолітніх.

Коли сей проєкт опубліковано і доручено губернаторам зібрати з приводу нього гадки провінціальних фабрикантів, то у відповідь центральні російські губернії затагнули таких праворічних пісень, що любо послухати. Ось що між иньшим писали, наприклад, брати Хлудови (одна з найбільших бавовняноткалень Росії): „Діти, позбавлені зарібків на фабриках, не принесуть своїм батькам жадної матеріальної заповомоги, перебуватимуть у шкідливім для їх літ (се для дітей до 12 років! В.) ледарстві (розстр. мов В.) і зіпсують своє здоров'я, перебуваючи замість ясного і здорового (!) помешканя фабрики, в душній атмосфері своєї хати“. Такої-ж співали і тульські фабриканти; на їх думку сей закон крім шкоди для розвитку промислу „не принесе жадної користи і малолітнім, бо розвиток сил їх, при легкості праці, нічого не терпить від довгого часу її“ (14 годин що дня!).

Інші знов, як п. Шілов, вступались після західно-європейських взірців за „свободу народної праці“.

А що найгірше лякало всіх фабрикантів, так се право інспектора навідувати ся до фабрики у всяку пору дня і ночі. І тверські фабриканти в завзятій обороні своїх хазяйських і „атеческих“ прав до фабрик і всього, що в них є, здобулись на таку пишну, занадто високим штилем писану тіраду: „Фабрика — се дім трудолюбія. Нічна ревізія фабрик подібна до слідства і може причинити ся до різних утисків із боку ревізорів і навіть до матеріяльних страт із боку фабрикантів... Під назвою фабрик і заводів треба також розуміти дім, квартиру, готель, судно, корабель і ин., де закон захищає горожанина, коли той працює, відпочиває, потішаєть ся, захищає вельможного і невельможного, багатого і бідного. Що-ж таке фабрика і фабрикант? Невже вони — місце беззаконня і особа, яка вимагає раптових слідств?“

Як бачимо, людські голоси петербурських фабрикантів, у порівнянні з сим безоглядним, звіврячим ревом ненаситних калиток із центральних губерній гідні подиву й пошани. Одначе глибоко шануючи культурні пориви петербуржців, ми все-ж зробимо далеко краще, коли пошукаємо причин сеї різниці в поглядах фабрикантів не так у їх високій культурности, добрім серці і т. и., а в тих матеріяльних обставинах, у яких вони провадили свою діяльність. Різницю сих двох різко окреслених типів спробуємо вивести з різко окресленої різниці тих матеріяльних, економічних обставин, серед яких вони жили, під непереможним впливом яких їм довелось працювати і скласти свій духовий тип.

А різниця в цілому економічному укладі сих двох районів була у всякому разі не менча, ніж різниця духових типів, що так різко просвічує в вище наведених осудах проєкту комісії, зроблених петербурськими і центральними фабрикантами. Почнемо з того, що зарібна платня у петербурським районі вища на цілу третину московської, ба навіть більше. Причина сеї нерівности зарібної платні лежить у такій же нерівности густоти населеня сих двох районів. В центральних губерніях густота населеня давно досягла того ступня, на якому при сучаснім укладі суспільних і економічних відносин ні праця коло землі, ні місцева фабрична заробітна платня не в стані прогледувати його. В центральних губерніях із року в рік ми бачили типову картину перелюднення (відносного, звичайно) країни. Звідси з року в рік правильно і систе-

матично викидаєть ся досить великий лишок робучих рук в иньші, менше заселені райони Росії, де бракує робучих рук чи то на фабриках, як у петербурському районі, чи то для обробленя землі, як напр. у полудневій степовій Україні, чи як жвавих та рухливих купецьких та прикащиків помічників на цілім просторі Росії як європейської, так іще більш азіяцької.

Нема що доводити, що сей лишок робучих рук покидає рідні села і міста лише після того, як перепробував різні способи вдержатись на місці. Один із таких способів і то сильно розповсюджений, для якого російський народ склав відоме прислів'я: краще синиця в руці ніж журавель у небі — се спосіб урізування власних потреб до того мінімум-а, при якому можна лише сьак-так перебиватись, аби тільки на старому і певному, здавна відомому місці. Власне в центральному районі конкуренція продавців робучої сили досягає найвищого ступня в цілій Росії і, само собою розумієть ся, звижує заробітну платню в такій мірі, як ніде інде.

В петербурському районі бачимо якраз протилежну картину. Зріст місцевого населення (в залежности, розумієть ся, не лиш від економічних, а й від первісних географічно-кліматичних причин, над якими можемо не спиняти ся тут) далеко лишаєть ся по заду зросту місцевих продукційних сил, і індустрія хронічно слабує на недостачу робучих рук. А ми туж добре знаємо, що кождий товар, якого мало буває на ринку, а ще особливо коли така недостача тягнеть ся з дня в день, з року в рік, такий товар дорожчає. І як уже згадувано вище, ми і справді маємо в петербурському районі заробітну платню (вона рівна ціні товару, який звемо робучою силою) на цілу третину, а то й більше вищу ніж у районі московським. Звичайно, що така висока (порівнюючи) заробітна платня притягає сюди ті робучі руки, які не мають за що взятись у себе на місці і змушені шукати заробітку на стороні, як се бачимо в центральних губерніях. Сею високістю заробітної платні петербурські фабриканти тільки й можуть боротись, як єдиним дійсним способом, із рідкістю населення свого району, віддаленістю його від густо заселених районів, і наслідком усього сього — браком робучої сили потрібної для існування і дальшого розвитку індустрії. Та-ж сама віддаленість Петербурга від густо заселених районів, невидосконаленість комунікаційних шляхів, непривичка робітників із центральних губ. до иньших умов життя і різні дрібніші причини удержують вплив робітників із віддалених районів до Петербурга в певних

рамках і не дозволяють фабрикантам знизити високу заробітну платню — скажемо, до московської норми, бо тоді сей приплив робітників спинив ся-б і у Петербурзі брак робучих рук дав ся-б відчутти в раптовім і ще далеко більшим зрості цін на робучу силу. Таким чином високість заробітної платні в петербурському районі викликаєть ся, як бачимо, первісними, мало що не стихійними причинами, з якими, бодай досі, петербурські фабриканти могли справлятися лише сим одним способом, а власне підвищенням зарібної платні, чим удаєть ся приманювати з далекх сторін зайві там робучі руки.

Тепер нам дуже і дуже варто приглянутись до того, як борють ся зі своєю недолею петербурські фабриканти. Де вони надолужують сю дорожнечу робучих сил і якими засобами вони виповнюють свої калитки золотом не згірш від московських, коли навіть не краще? Питане тим більше цікаве, що вже де-де, а у купців кожний тепер привик дошукувати ся не ідейних мотивів, але грубо-матеріалістичних. І тоді, коли навіть звичайні філістри від ідеалізму радо згоджують ся з високими ідейними мотивами навіть у таких низькопробних кастах як духовна та воєнна, і ніхто з них не видаєть і найменшого звуку протесту, коли навіть на власні очі бачить, як найзвичайніший підлість високо підносять і називають її ріжними благородними іменами, як „посвята за ближнього, батьківщину і т. и.“, то навіть і найщиріший ідаліст запротестує, коли почує, що хтось відважуєть ся перетолкувати вчинки капіталіста в ідеалістичний бік і хоче знайти для певного гарного вчинку капіталіста одні ідейні мотиви без усякої примішки матеріалістичних мотивів. Сей на нашу думку досить певний спосіб думання, за яким у сьому випадку признають рацію навіть завзяті ідеалісти, дозволяє нам приступити без дальших пояснень до вияснення собі сеї справи на конкретних фактах і перенести її на цілком грубо-матеріалістичні підвалини.

І так, слідом за найщирішими ідеалістами ми рішучо відкидаємь думку про те, що петербурські фабриканти збільшують заробітну платню із за свого мягкого та щирого серця і бажання зробити добро бідним робітникам. Ми визнаємь, що висока заробітна платня, як се доводилось вище, держить ся лише тими природними (в широкім розуміню слова) обставинами, які поки що панують над петербурськими фабрикантами. Ясно кожному також і те, що колиб розвиток індустрії полягав на самім зниженю заробітної платні,

то сей індустріальний розвиток пішов би незвичайно швидко в центральнім, густо заселеним районі і не мав би жадних шансів у петербурським. Та ми постараємося низше довести, що розвиток продукційних сил країни якраз вимагає висшої заробітної платні. Поки що зазначимо лиш одно, а власне те, що розвиток індустрії в даній місцевості — явище далеко не просте, а надзвичайно складне і полягає на таких різнородних підвалинах, що їх доводить ся відшукувати для кожного окремого випадку в тих конкретних місцевих обставинах і первісних „стіхійних“ факторах, без яких дане явище лишиться для нас на завше terra incognita. Двома головнішими чинниками розвитку петербурської індустрії приходить ся визнати — з одного боку його вигідне і незмірно краще в порівнянню до московського району географічне положення, яке в розвитку капіталістичної індустрії грає і грало все першорядну роль, а другим, скажемо так, штучним, а про те може також не менш важним чинником буде адміністративне значіння петербурського району, завдяки якому сюди спливають капітали з цілої Росії. Вже самих сих двох яскравих факторів досить для того, щоб, коли визнаємо за московським районом плюс у його низькій заробітній платні, ми могли виказати не менший плюс (у порівнянню з московським) за петербурським районом в його кориснім географічним і адміністративним положенню. Дрібніші фактори можемо тут оминати.

Таким чином для нас тепер не буде жадною загадкою та чудна, на перший погляд велика нерівномірність заробітної платні в двох районах одної капіталістичної країни. Ми бачимо, що район із низькою заробітною платнею стоїть у гірших географічних і суспільних умовах, ніж район високої заробітної платні, на яких фабриканти і втрачують той лишок, який їм удасть ся зібрати зниженем заробітної платні. На капіталістичнім ринку конкуренція не розбирає причин, які знижують ціну товарів того чи иншого району, того чи иншого фабриканта. Конкуренція бере самий факт дешевшого виробу і власне для такого виробу зовоює ринку. Ясно, що в той час, коли московські фабриканти дійшли до того minimum-а заробітної платні низше якого спуститись не можна, вони для удешевлення своїх виробів мусять налягти на штучне поліпшеня природних обставин, у яких їм доводить ся вести свою діяльність. І справді, досить глянути на карту російських залізниць, щоб зразу-ж кинувсь у вічі той єдиний спосіб

боротьби з невідгідним географічним становищем, який дає сучасна культура, а власне паровий транспорт. Москва на карті залізниць зовсім скидаєть ся на павука, що сидить у центрі своєї павути-нячої сітки.

Очевидно, що на скільки московські фабриканти усувають невідгідність свого географічного становища і на скільки їм удаєть ся перетягнути до себе адміністративно-грошевий центр, на стільки вони дістають перевагу в конкуренції над фабрикантами петербурського району. А через те, що розвиток комунікаційних шляхів іде останніми часами дуже швидко (див. гл. II), то коли-б у петербурських фабрикантів усе лишило ся по старому, то їм прийшло ся-б не з медом, чи иньшими словами, фабрики петербурського району були-б знищені конкуренцією з московськими, на скільки-б їх самі фабриканти не постарались перенести в більш зручні для фабрик місця центрального району. Та ясно, що і петербурські фабриканти не сплять, бо фабрична продукція їх району не підупадає, а росте. В той час, як центральні фабриканти будовою залізниць усувають невідгідність свого географічного становища, петербурські фабриканти ідуть шляхом збільшення продуктивності робітничої праці. Вони змушують своїх робітників, що працюють у них за вищу від московської платню, випрацювати за сю вищу платню більше продатків, із продажу яких петербурський фабрикант матиме більше додаткової вартости (на кожній окремій річи додаткова вартість менча, ніж у московського фабриканта, тільки що річий самих далеко більше).

Яким же способом роблять се петербурські фабриканти і чому не роблять сього-ж московські? Московські фабриканти не роблять сього з тої простої причини, що не можуть, не можуть так само, як не могли колишні російські фабриканти побільшити продуктивність праці своїх крєпаків-робітників і змушені були самі їх відпускати на волю і їх же назад наймати вже як вільних робітників до себе на фабрики. Щоб московські фабриканти змогли збільшити продуктивність праці своїх робітників, вони муїли-б поперед самі збільшити їх зарібну платню. Ну, а хто-ж із них стане робити се з власної волі, коли і за дешеву ціну робітників має більше, ніж треба. Се-ж би значило кидати гроші на вітер, переплачувати! А на се не піде жаден солідний фабрикант. Друге діло петербурські, ті змушені незалежними від них обставинами.

Все-ж воно не ясно, яким то способом вища зарібна платня спонукає робітника до більшої інтензивності праці, до більшої її продуктивності? Не станемо-ж ми справді пояснити сього наслідка вищої зарібної платні такими мотивами, як вдячність за неї робітників, їх совісність, коли відкинули подібний спосіб роз'яснення причин того чи нього поведження з робітниками у фабрикантів. Тому ми пройдемо мимо таких заяв робітників, як наприклад отся звернена до фабриканта Макселля: „Мы работаемъ, стараемся, а онъ свенья не доволивъ нами“¹⁾. Ми відкинемо всі хоч би й як автентичні свідощтва робітників, узявши на увагу ту роль, яку відіграє в оцінці кожного суспільного явища так звана клясова психологія. Під її впливом один і той же факт люди різних кляс цілком совісно, що називається, від щирого серця кваліфікують ріжно, часто протилежно. І се особливо має місце в тих двох клясах, із якими ми зараз маємо діло. Протилежні економічні інтереси витворили на стільки відмінну психіку, що коли наприклад капіталіст величає приватну власність „священною“, пролетар називає її „злодійською“; коли капіталіст вираховує, який „законний“ прибуток матиме від свого підприємства, пролетар вилічує, на скільки тому вдасться „ограбити“ робітників; і коли вони оперують одними й тими цифрами, то все виходить, що „законний прибуток“ капіталіста до останнього сотика сходиться з „нагробованою додатковою вартістю“ пролетарія.

Очевидно, що кожен, хто вважає себе за чоловіка безсторонного в сій справі і хоче дійти до правди, мусить шукати її сам, не покладаючись на запевнення одної з сторін, бо не може-ж правда бути одночасово і неправдою. Та бувають випадки, коли робітнича правда цілком сходиться з правдою підприємця. В сих випадках ми можемо без всякого вагання покласти ся на їх присуд, без дальшого критичного розгляду справи. Звичайно, ми мусимо

¹⁾ Про сю заяву, написану і опрацьовану самими робітниками фабрики Макселля, без усяких сторонніх інтелігентських елементів диви в брошурі Г. Плеханова: „Русскій робочій въ революціонномъ движеніи“ (Жен. 92). Заява ся, якою доводилось до відомости суспільства, що робітники Макселлівської фабрики розпочинають страйк (1879 р.), носила характер відозви, якою вони звертались за підтриманнем до робітників иньших петербурських фабрик і заводів. Вона хоч і була надрукована в нелегальній друкарні „Землі і Волі“, та про те інтелігенти дозволили собі виправити в ній лише саму орфографію. Вона мала характерну назву: „Голосъ рабочево народа, работающихъ и страдающихъ у подлца Макселля“.

пам'ятати при цьому, що ми тут маємо не якусь абсолютну правду, а лиш таку часткову правду, яка має вартість тільки для присуду над даним явищем із економічного погляду, чи се явище, скажем, іде на користь розвитку продукційних сил країни, чи навпаки. Се само собою ясне вже в того, що ми покладаємось на присуд таких двох категорій, як пролетаріят і капіталісти, що виникли на ґрунті економічних противенств; та зазначити се ясніше ніколи не вадить.

Ми вже знаємо, що робітники численними страйками протягом мало не цілого десятиліття (друга половина 70—86-х рр.) усе добивались крім підвищення заробітної платні також і скорочення робітничого дня. Ледви чи треба пояснити, що вже само скорочене робочого дня являєть ся підвищенням заробітної платні і коли навіть поденна платня лишаєть ся на старім рівні, завше викликає збільшене поштучної платні. Фабриканти се дуже добре тямлять. Послухаємо ж їх голосів із приводу сеї робітничої вимоги, розумієть ся, голосів не правовірних центральних фабрикантів, а „бретичних“, петербурських.

Управитель найбільшої російської бавовняно-прядільні і ткальні, т. зв. Кренгольмської мануфактури, на якій було до 6.000 робітників, 240.000 веретен і 1647 механічних варстатів, п. Кольбе, ще в 1867 р. в власної ініціятиви вдавсь до уряду в проханнем устатити законодатним шляхом законну довжину робочого дня. Мотивував він се своє прохання так: „Коли наслідки зимових ярмарків бувають гарними, то праця, особливо в малих підприємствах, тягнеть ся або день і ніч, або сама денна робота збільшуєть ся до 14, навіть до 15 годин. Збільшене заробітної платні відтягає робітників від иньшої праці, навіть від поля. Коли-ж після сього ярмарок у Нижньому кінчить ся невеселеми виглядами для збуту пряжі, то на осінь і зиму відправляють половину робітників... Коли-ж сподівають ся гарного збуту пряжі, то при праці дньом і в ночі в прядільнях звичайно набираєть ся після 6 або 8 місяців лишок пряжі, а через те падає й ціна на неї. Мали підприємці за браком капіталів бувають змушені спродавати свій товар із утратою і шкодять сим не лиш собі, але також і всім „основательнымъ прядильщикам“. Кольбе поясняє, що коли дрібним підприємцям легко так переривати свою продукцію, то се неможливо для великих.

Кольбе, з огляду на все се добивав ся цілковитої заборони на фабриках праці дітей до 10 літ, скорочення праці підлітків від 10—13 літ до 8—10 годин, а для неповнолітніх (13—17) і жінок — 12 годин на день.

В 1875 році окрема комісія рижського біржового комітету і технічного товариства визнала бажаною заборону найму дітей до 10 літ, із максимум 6 годин праці до 13 літ і 12 годин до 17 літ із заборonoю їм вічної праці.

Ще цікавіші рiчи можна вичитати в „Працях з'їзду головних діячів у машинобудівничій промислі 1875 р.“. Там наприклад великий підприємець д. Голубев заявив, що скорочення скількості робітничих годин вимагають перш над усе інтереси самих підприємців. Він висловив ся за скороченням робітничого дня до 8 годин для дорослих робітників, при тій умові, щоб скількість робучих днів у році була не менше 300. З сям згодивсь і референт з'їзду по тому питанню, д. Зверінцов. Другий великий підприємець, Нобель, виступив проти законодатної встанови 8-годинного робучого дня, але цілком згоджував ся з кoнечністю скорочення скількості робучих годин. Після свідoцтва Нобеля, на його петербурських заводах давніше працювали по 14 годин, опісля етали працювати по 12; в початку 70-х років робота була скорочена до 10¹/₂ годин на день, при чому кількість свят, по обоїльній згоді його з робітниками, була зменшена. Наслідок вийшов цілком сприяючий з погляду хаазайських інтересів. „Коли інші почнуть працювати по 11 годин, я стану працювати 10 годин“, — закінчив Нобель.

Сама Державна Рада, висловлюючись за закон 1886 р., мотивувала кoнечність його так: „Хазяї деяких фабрик, користаючи з вигідности свого становища, не задумують ся ломити умови, на яких наймали людей, і пускають ся на різні способи, щоб видобувати побільшений прибуток. Зменшене робітничої платні, в противність умові, робить ся або отверто, або шляхом скорочення скількості годин і днів праці на тиждень. Далі відлічка і штрафи з робітників на свою користь досягають у деяких випадках величезних розмірів і в повній цілости складають 40% заробітної платні, яка видаєть ся робітникам. Нарешті жадане яке накладають фабриканти на робітників — купувати потрібні для них річи в фабричних крамницях за високі ціни, здибаємо як звичайне явище. Такий стан річий, природно, викликає дуже шкi-

дливі наслідки для успіху промислу і просто відбивається на фабрикантах, які ведуть діло добросовісно. Не маючи спроможности конкурувати з людьми, що удешевлюють виріб продуктів шляхом утиску робітників, такі фабриканти мусять зменьшувати продукцію“ і т. д.

З підкреслених нами слів справді цілком логічно випливає той висновок, який робить із них у своїй записці д. С. Вітте 1902 р., а власне: „незакономірні відносини фабрикантів і робітників не лише перечили почуттю справедливости, але навіть (на думку членів Державної Ради) шкодили правильному розвитку самого промислу“.

З наведених вище численних свідощів самих великих петербурських підприємців, як і з того, що на сторону сих „добросовісних“ фабрикантів стала і Державна Рада, виходить ясно, що сі „добросовісні“, як вони й самі з тим не криють ся, стояли за законодавне урегульоване своїх відносин із робітниками, бо сього вимагали їх власні інтереси. Не трудно також зрозуміти й те, що підчас видавання законів, — а се були як раз часи кризи, застою російської індустрії і час підупаду дрібних підприємців, — вони, сі „сретики“ виявляли з себе таку політичну силу, за інтереси якої вважала своїм обовязком вступитись і сама Державна Рада. Коли пригадаємо ранійше цитований виривок із того-ж самого засідання Державної Ради, яким вона визнавала вимоги робітників справедливими, чи коли перекладемо на більше зрозумілу і ясну мову, яким вона визнавала значіне робітничих розрухів на стільки серйозним і їх політичну силу на стільки великою, що мусила стати по їх боці проти „правовірних“, і коли зведемо до купи в тільки що наведеним цитатом, то само собою вияснить ся, що інтереси робітників як класи, і інтереси петербурських фабрикантів у данім випадку зійшлись і були в такій мірі спільними, що може й несвідомо ще злили їх в одну цілість, в одну поступову політичну силу, яка домагала ся хоч і ріжними шляхами одного і того-ж, скажем поки що — поліпшеня матеріяльного стану робітників яко класи.

На чім же нарешті зросла ся солідарність інтересів частини капіталістів із інтересами пролетаріату? Що спонукало частину фабрикантів іти, здавалось би, на перекір власним інтересам? В чім на ділі, конкретно проявляла ся та користь, якої вони самі

сподівали ся для себе від того, що їх робітники менше працювати-муть на них?

Коли се ще для читача не в повні вияснилось досі, то я гадаю, що се найкраще і цілком роз'яснять самі фабриканти. Я обмежусь тут тільки парою цитат, у яких тільки ясніше сформулована і оперта на конкретні обставини ся знайома нам із усього попереднього їх думка.

Помічник директора прядільно-ткацької фабрики д. Зотіков формулує се так: „При таких довгім робочім дні, як 12 годин на добу, надзвичайно важко, а в деяких випадках і не можливо підтримати в робітникові постійне відношене до своєї праці; при сїм дуже важко добитись виробу продуктів вищої якості“.

Директор бавовноткальні д. Федоров говорить: „Конечність скороченя скількості робучих годин на фабриках викликаєть ся перш над усе користями самих фабрикантів. В наші часи бавовноткальна індустрія досягла такого розвитку, що від робітника вимагаєть ся не сила, але розумінє і спритність — якості, які матиме робітник, що стоїть на вищому ступні, ніж робітник наших часів. Рівень робітника мусить бути піднятий о стільки вище, ніж зараз, о скільки вище наш робітник від робітника з часів крєпацтва. Як скасованє крєпацтва виявилось у поліпшеню мануфактурного промислу, так поліпшенє робіничого добробуту викличе підняте і поліпшенє промислу в наші часи“.

Один із директорів „Никольської мануфактури“ Морозових, д. Алянчіков сказав: „Хто близько стоїть до фабричного народу, той знає, яка ріжниця в цілому ужитку мати робітника бадьорого і розвиненого хоч трохи, чи перетомлену тупицю, який достотно не розуміє часом найпростішого наказу, ломає машину, пеує і мішає матеріял, снуєть ся куди не слід, калічить ся, п'яничить, прогулює і тільки й завдає що клопоту, вимагає побільшеного догляду, хоч одержує менше жалування і працює довший час за нього“.

Мушу признатись, що всі тільки-що наведені цитати, не дивлячись на їх повний і цілковитий еретизм, являють ся не голосами петербурських фабрикантів, а й московських, тільки .. тільки не 70—80 рр., а з 1896 року! Я позволив собі сю „підтасовку“ фактів лише тому, що тут сформуловано дуже зручно те, що не так

ясно і виразно говорили раніше петербуржці. Те-ж, яким чином „єретизм“ перекинувся у колишній центр „правовірности“, надіюсь, вяснить ся читачеві з дальших розділів статі¹⁾. Зараз же тільки скажу, що сей єретизм — наслідок справжнього, житєвого розвитку російського капіталізму за останні десятилітя, що видно хоч би з сих слів фабриканта д. Гусева: „Малосильні фабрикапти напевне говоритимуть, що скорочувати робучий час некорисно, що треба зменьшувати діло; та такі фірми хоч і неминучі в розумінні розвитку нашого промислу, розвивають при тім свою експльоатацію неправильно, і коли-б такі фірми зменьшились, то від того ледви чи буде комусь зле; робітник там заробляє мінімальне удержанє, товар суспільство получає непевний, та й звідки-ж походять фальсифікації, як не з сих фірм?“

До сього не вадить привести погляд на потреби дальшого розвитку індустрії в Росії, висловлений „правовірними“ в 1884 році. На запит департаменту поліції московські фабриканти висловились проти заборони нічної праці, яка, на їх думку, приведе до того, що в Петербурзі, Прибалтійських губерніях та Царстві Польськїм виникнуть нові прядільні і ткацькі фабрики, обслуговані машинами найновіщої конструкції, що мусить повести до погіршеня умов конкуренції фабрик центральної Росії.

Таким чином із підкреслених мною місць у вище наведених цитатах, як і з представлення справи в її цілому ми, здасть ся, маємо повне право вивести, що інтереси великих петербурських підприємців лежали в тому, щоб поліпшити техніку виробу. До поліпшеня сеї техніки їх тручала висока заробітна платня, яку вони мусіли платити своїм робітникам. Боротись із сею дорожничою робучих рук вони могли лише піднятем продуктивности праці робітників, а се було можливе лише заведенєм видосконаленої західно-європейської техніки, чи „машин найновіщої конструкції“, чого так боялись московські правовірні.

Єретики дуже добре знали, що хоч російський робітник одержує далеко менче від західно-європейського, а проте праця в Росії обходить ся далеко дорожче, ніж на Заході; та крім тео-

¹⁾ Цитати сі взяті з так зв. »Праць прядільно-ткацького відділу комісії для питання про унормоване робочого часу«. Москва, 1896 р.

ретичного знання їх учила сьому і конкуренція. Що се справді так, досить навести такі факти. Шульце-Ґевєрінц вираховує, що в Англії на 1000 веретен приходить ся 3 робітники; Менделєєв для Росії виводить на ту-ж 1000 веретен 16·6 робітників. Звідси ясно, що хоч англійський робітник одержує 4 рази вищу заробітну платню, він усе-ж обходить ся дешевше фабрикантови, ніж російський.

Висока техніка вимагає інтелігентного робітника, а інтелігентність не мирить ся з 17-годинним робучим дньом, не мирить ся і з працею дітей, які в безнастанній важкій праці навіть фізично здебільшого не розвивають ся нормально, а не то що розумово, не мирить ся інтелігентність і з низькою заробітною платнею.

А що-ж таке сама висока техніка, що означає її поступовий зріст? А се-ж і є в індустрії те, чим проявляєть ся розвиток продукційних сил країни.

Розвиток продукційних сил, се й є та підойма, якою повертаєть ся наше суспільство, кожен рух якої в той чи иньший бік творить те, що ми звемо історією суспільств, націй і держав; се той ґрунт, на якому зріс і зміцнів сучасний капіталізм і в якому є досить житєвих сил, щоб породити і новий наступний суспільний лад із иньшою політичною і правною конструкцією суспільства. Та те, що прийде — залишимо розбирати комү иньшому, а самі звернімось до того минулого, яке ми тут проаналізували.

З сеї аналізи ми, здаєть ся, маємо повне право вивести, що справжньою причиною законодатного урегулювання відносин між фабрикантами і робітниками в періоді 1882—86 рр. було справді не що иньше, як зріст продукційних сил країни до того ступня, на якому дальший їх розвиток стримували державно-правні рамки, що дало ся особливо боляче відчути підчас кризису. Для дальшого поступового зросту продукційних сил неминуче було розширити сї рамки. За сю роботу взяли ся із одного боку пролетаріят, із другого — великі, переважно петербурські фабриканти. Моментом для сього вони вибрали (не сьвідомо, а стіхійно, як стіхійно йде зріст самих продукційних сил) час кризисів, які зменьшили відпорну силу консервативного дрібнішого фабриканства, що стояло лиш за один голий визиск робітничих мас, а ні за який поступ чи розвиток самої продукції.

Крізіс сей зміцнив становище великих фабрикантів, які одні могли з ним боротись із успіхом, і разом змусив їх енергійніше поставити свої вимоги перед урядом і перетягти його на свій бік.

Крізіс сей змусив робітників голодом і нелюдським утиском фабрикантів, які хотіли всі свої втрати перенести на їх спину, рішучо і революційно виступити не лише проти самих фабрикантів, а й проти тих політично-правних рамок, які приковували їх не згірше кречацьких кайданів до станків і варстатів капіталістів; змусив їх шукати піддержки і співчуття у революціонерів *ex professo*. Сей останній їх крок, хоч і несвідомий у масі, витворював в їх рядах спеціальних політиків-робітників, а цілим масам надавав вигляд хоч і не в повні організованої, а проте все-ж рішучої масової політичної сили, з якою уряд мусів від тепер рахувати ся так само, як і з такою-ж масовою (не скількістю, а складом), хоч трохи більш організованою силою фабрикантських правовірних калиток, із якими державне законодавство виключно рахувало ся доси, коли діло торкалось економічного розвитку Росії.

Підчас крізісу ясно в житє був переведений розділ самої кляси капіталістів на дві частини. І новіші, західно-європейські елементи російських фабрикантів, інтереси яких були, як і інтереси робітників, цілком згідні з інтересами дальшого розвитку продукційних сил держави, взяли верх над ретроградними правовірними Колупасовими та Разуваєвими. Наслідком сеї злуки інтересів пролетаріату і інтересів великої частини капіталістів і було те поступове на свій час фабричне законодавство 1882—86 рр., яке ми розсліджували в сій главі.

Аналіза впливу і переведення в житє законодавства тих часів дає нам право вивести, що першим і найширїйшим борцем за поступовий розвиток продукційних сил був у ньому пролетаріат. В той час, коли єретичні фабриканти засідали та радились по комісіях, робітники виступали на вулиці. В той час, коли фабриканти подавали петиції писані чорнилом, пролетаріат записував вимоги дальшого культурного розвитку країни власною кровю.

Коли приглянемось, яка різниця лежить в основних стимулах, що примушують бороти ся за дальший поступовий розвиток продукційних сил країни у великих капіталістів і у пролетаріїв, то побачимо, що для перших таким головним стимулом буде збільшенє „законного прибутку“, для других — питання життя або смерти, смерти голодної, цілими сім'ями. Звідси ясно, чому пролетаріат не

дорожить так своєю кров'ю. Йому „краще вмерти на людях за своє святе діло, ніж сконати в темній халабуді від голоду чи задубіти від холоду“, як говорила одна робітниця на демонстрації у Києві в 1902 р.

Ся ріжниця в первісних чинниках, які штовхають на боротьбу пролетаріїв і капіталістів, дає нам право а ргіогі визнати, що і в дальшій своїй боротьбі за свої класові інтереси, а тим самим за культурні інтереси взагалі, чи ще ширше, за дальший поступовий розвиток продукційних сил країни, пролетаріят усе буде йти в першому ряді борців із темними, ворожими силами застою, консерватизму. Се-ж нам дає право бути певними, що власне пролетаріятowi судило ся звалити ту потвору, яка зветь ся всеросійським самодержавєм, і визнати пророчими слова робітника Петра Алексєєва, одного зі свідомих робітників соціалістів, який в 1877 ще році сказав у лице своїм судіям: „Вона одна (інтелігентна, чесна, соціалістично настроєна молодіж), не покладаючи рук, веде нас (робітничу класу) розкриваючи всі стежки для виходу всіх наших снівбратів із сеї лукаво збудованої пастки¹⁾, доти, поки не зробить нас самостійними проводирями до загального добра народу. І вона нерозлучно піде з нами доти, поки (говорить, піднявши руку) підійметь ся жилава рука мільонів робучого люду... Предсідатель хвилюєть ся і, схопившись, кричить: „Мовчать! мовчать!“ П. Алексєєв (здіймаючи голос): ...і ярмо деспотизму, захищене салдатськими штиками, розлетить ся на прах!...“

(Далі буде.)

Ол. Вишневський.

¹⁾ Так називає П. Алексєєв нові порядки після знесення крєпацтва, яким начеб то дана воля людам, а тимчасом стара панщина тягнеть ся все-ж далі, що Алексєєв вияснив у початку своєї промови.

Гл. III писана головним чином на підставі отсих праць: М. Тугань-Барановскій, Русская фабрика въ прошломъ и настоящемъ, СПб. 1901; збірник В. Бурцева »За сто лѣтъ«, Лондонъ, 1897; »Записка министерства финансовъ о разрѣшеніи стачекъ« у брошурі »Самодержавіе и стачки«, Женева, 1902, »Изь рабочего движения въ Одессѣ и Николаевѣ«, Женева, 1902, та збірник Б. Базилевскаго, Государственныя преступления въ Россіи въ XIX вѣкѣ, т. II, вип. I, Штутгарт, 1904.

На переломі.

(Далі).

IV.

„Закон 2-го червня 1897 року, — читаємо в цитованій уже записці міністерства фінансів, — що встановлює певні норми робучого часу не для закладів, а для робітників, які в них працюють, являє собою природний розвиток закону 3-го червня 1886 р. і усуває самоволю працьодавця в такім важнім і істотнім питанні, як протяг і розпорядок часу праці“. А в самім початку записки про закон 1886 р. стоїть таке: „При ступневому зрості нашого промислу численні надужитя правом сильного, що виникали раніше з боку хазяїнів, викликали в кінці 84 і початку 85 рр. великі заколоти в Московській та Володимирській губерніях, які стали ся причиною видання спеціального закону 3-го червня 1886 року“. Як бачимо, навіть із слів російського міністра виходить, що ґрунту закону 2/VI 97 р. треба шукати в робітничих розрухах, бо-ж він є лиш „природний розвиток“ закону 86 р., причиною якого були домагання робітників.

Того-ж самого в праві сподіватись апріорно кожен із читачів, хто визнає правильним той метод розсліджування звязку і причин житєвих подій, якого ми додержувались у попередній главі.

І справді, досить приглянути ся до робітничого життя в 95, 96 роки, себто роки перед самим виданням закону 97 р., щоб сказати, що те жите було далеко не спокійне, а навпаки, надзвичайно бурхливе. Щоб не далеко ходити за фактами, я наведу тут те, що закріплене на сторінках „Збірника по історії політичних

і суспільних рухів у Росії“ упорядкованого В. Бурцевом („За столѣтъ“). Спинюсь звичайно тільки на тому, що торкається виключно робітничого життя. І так у хроніці збірника за 1893 рік про робітників немає й згадки. Так само і в 94 році не знаходимо про них ані слова. А тим часом і в сі роки, як і перед ними, як і після них у збірнику знаходимо досить доказів того, що політичний чи суспільний рух по інших верствах російської суспільности не то що не переривається, а йде, сказати-б так, своїм звичайним темпом. Ліберали не перестають складати вірнопідданчих адрес до самодержця, в яких на тисячі способів силкують ся довести, що обмежене самодержавя піде на користь самому таки самодержцеві. Так само жандарми та поліція викорінюють і в сі роки „крамолу“ в інтелігентсько-революційних кругів суспільства. Так само йдуть арешти окремих революціонерів як і гуртів їх. Так само засновують ся і арештують ся потайні друкарні; так само інтензивно йде заселене Сібіру підневільними пересельцями. Словом, „все обстоить благополучно“.

За те під датою 1895 року ми в збірнику раптом наскакуємо на екстраординарне в певній мірі явище. Там читаємо: Катеринослав — арештовано більш 1.000 чол. робітників. Ярославль — на мануфактурі Корзинкина страйк робітників від 17 квітня до 4 мая; військо розганяє страйкарів; убито 3, покалічено 18. („Надзвичайно задоволений спокійним і стійним поведженем війська підчас фабричних заколотів“ — слова Миколи II, написані на докладі про ярославський страйк); 150 робітників засаджено в тюрму; до 2.000 вислано адміністративним порядком.

Весною в Тейкові страйк 5.000 роб.; робітники розірвали Англіїця - директора закладу; арештовано до 30 чол. і діло передано в Судову палату. Іванів-Вознесенськ, страйк 500 чол. від 4 до 19 падолиста; страйк у Самарі.

Білосток — від 20 серпня до 9 жовтня страйк 26.000 робітників; страйки в Борисові, Мінській губ., Вільні і ин. містах.

В осени страйки у Петербурзі 6 і 7 вересня на фабриках Торніона, Лебедева і ин.; 10 вересня фабрика Лафері зруйнована; арештовано до 600 робітниць.

З осени 95 р. зорганізувала ся „Спілка боротьби за увільнене робітничої кляси“.

Сю спілку, хоч вона складала ся на добру половину з інтелігентів, ми мусимо прилучити до робітничого руху, раз через те,

що вся її діяльність була звернена на організування і освідчення пролетаріату, а по друге й через те, що інтелігенти, які входили в склад її, тратили в ній свої специфічні риси революціонера-інтелігента, а прибирали своєрідний вигляд революціонера-пролетарія. Вони о стільки переймалися пролетарськими інтересами, що їх годі було відрізнити від справжніх робітників. Всю свою політичну діяльність вони строго координували з політичними виступами робітничих мас, свідомо виставляючи вимоги далеко менш революційні, ніж які могли-б і бажали-б виставити самі, раз бачучи, що свідомість і революційність мас іще не зросла до того, щоб маси взялись обстоювати сі їх вимоги. Вони не впадали в розпуку від того, що робітники в масі не переймаються тими гарними революційними гаслами, які вони могли їм подати, не виступають на боротьбу з кривдою і неправдою, не відкликаються на перший ліпший палкий революційний поклик. Їх не відгонило від робітників те недовіре, в яким ті відносилися до можливості запровадження соціалістичного ладу; не відгонили їх від робітників і ті „низькі“ інстинкти, що виявлялися в вічних і незмінних турботах про „копійку“. Вони не боялись наразити на шпигів і піти туди „куди Макар телят не ганяв“ за одно те, що радились із робітниками, яким би то способом примусити фабриканта побільшити заробітну платню на пару копійок.

Річ тут у тому, що сей тип революціонера-інтелігента знав, „що єдиною силою, здібною здійснити його (соціал-демократа) ідеали, являється пролетаріат“. Се були ті інтелігенти, які зуміли дослідити вже тоді зріст і напрям продукційних сил країни і добачити в сірих, темних масах пролетаріату ту незмірну, поки що потенціалну революційну силу, якої вистане не лиш на зруйнування сучасного суспільного ладу зі всіма його кривдами і неправдами, а вистане і на творче відбудування нового соціалістичного ладу. Словом, се були ті, які слідом за пророчими словами робітника П. Алексєєва, головою, в вислідів житєвих фактів, дійшли до твердого переконання, що „революція в Росії або візьме гору, як революція робітнича, або її не буде ніколи!“

Вони ясно бачили протилежність інтересів пролетаріату, як класи до сучасного суспільного устрою. Вони знали, що противенство інтересів пролетаріату і буржуазії ростиме разом зі зростом продукційних сил країни, разом зі зростом скількогости пролетаріату

і зміцненню його бойових сил і організованості, які розвиваються при капіталістичнім способі продукції в такою-ж стихійною кінечністю, в яку поступає і самий розвиток продукційних сил. Своїм завданням вони ставили прояснення класової свідомості пролетаріату, на конкретних фактах і на кождім кроці їх життя доводити і виказувати широким робітничим масам усю невблагану протилежність їх класових інтересів в інтересами пануючих класів. В цих піонірах соціалдемократичного руху в Росії характеристичні риси неофітів, апостолів нової ідеї, основною тезою якої було: „Справа визволення робітничої класи мусить бути ділом їх власних рук“ наївно переплітають ся з рисами самих розважних і уміркованих політиків, ба навіть менше, „економістів“, як їх звали опісля самі-ж соціал-демократи. Вони готові були душу свою покласти, аби тільки робітники могли страйком чи якою иньшою солідарною акцією добитись збільшення зарібної платні на пару копійок, скорочення робучого дня на пів години і т. п., бо вони добре тямали, що в кожній такій солідарній акції міцнішає, гартуєть ся організованість пролетаріату, прояснюєть ся його класова свідомість.

Проти всяких закидів у нереволуційности, уміркованности і т. п., вони мали такий аргумент: „Один крок справжнього руху важніший цілого жмутка програм!“ Вони добре розуміли, що глибоке противенство інтересів пролетаріату інтересам буржуазії на кожній дрібниці, якої схотять досягти робітники, буде вняснати ся все глибше і глибше, і штовхатиме їх на поле боротьби політичної все сильніше і сильніше.

Коли в середині 80-х років перші соціал-демократи „пішли до робітників“, то се „ходженіє“ зверхнім своїм виглядом дуже скидаєть ся на відоме „ходженіє в народ“ (до селян) револуціонерів народників у 70-х роках. Та се лише одна зверхність. Глибока-ж різниця сих двох течій найкраще даєть ся пізнати по їх практичних наслідках. Коли в 70-х роках вразу-ж пішли маси револуціонерів і не знайшли на свій молодечий запал жадного активного відгомону в селянській верстві, і справа закінчила ся повним фіяском, то соціал-демократи почали своє „ходженіє“ одиницями, а зустріли мало не з перших кроків активне співчуття робітничих мас, бо йшли вони не лиш із гарними словами про волю, рівність і братерство, а крім того і з практичними порадами на всякі хоч і дрібні та пекучі житєві потреби робітників.

У В. Акімова (про Петербург) читаємо: „Бажаючи навязати зв'язки з робітниками один мій товариш почав ходити кожен день у далекий та брудний шинок у робітничім кварталі; він просиджував там цілими годинами, вдивляючись у лица відвідувачів, знайомився з робітниками, силкувався стати в їх очах звичайним грахтирним сидюхом і таким способом увійти в круг їх інтересів, стати для них своїм чоловіком.

„Другий товариш вирушав літом почувати в поле, за місто, і там здивувався з безробітними — голодними і змученими людьми, яким, розуміється, і в голову не могло прийти, що випадковий товариш їх убогого нічного пристановища в зашпартуваних цегляних повітках — студент-пропагатор“.

Та в 1895 році, коли зорганізувалась „Спілка Боротьби і т. д.“, у соціально-демократів були вже міцні і постійні зв'язки (у Петербурзі) з пролетаріатом, а що важніше, між робітниками вже було чимало свідомих соціально-демократів.

Та вернемося знов до хроніки історичного збірника. Під 1896 роком читаємо:

Петербург, страйки на різних фабриках; святкування 1 мая (відозва „Спілки Боротьби за увільнення робітничої класи“); від 24 мая до 17 червня великий страйк робітників, у якому прийняло участь до 30.000 робітників (по урядовим оповіщенням 14.000) із 79.157; до відповідальности за страйки покликано 1.600 чол.; робітники домагалися зменшення робочих годин, підвищення платні, виплати грошей за неробучі дні в нагоди коронації.

Страйк робітників на Московсько-Нурській залізниці (відозва в д. 3 червня).

На жаль хроніка історичного збірника обривається на 96 році і тому про робітничі розрухи в першій половині 97 року я не можу подати відомостей що до цілої Росії. Обмежусь лише на самім Петербурзі.

Коли вияснилось, що як уряд, так і фабриканти не спішать із уступками і пройшов термін визначений міністром фінансів для вироблення нового робітничого законодавства, а власне 1 січня 97 р., то зараз же застрайкували дві фабрики Максвелля. Захвилювались і інші фабрики і заводи.

Міністер фінансів поспішив скликати нараду з фабрикантів і фабричних інспекторів, щоб винайти спосіб, як спинити дальший

розлив страйків. Коли діло стало на практичний ґрунт, себто чи треба робити які уступки для робітників, то виявилось, що великі фабриканти згідні на се, дрібні ні. Переляканий Вітте тут розв'язав се суперечне питання голосуванням... робітників! Кожен фабрикант подавав голос за цілу кількість своїх робітників. Вийшло, що 12.000 робітників стоять за уступки, 11.000 — проти.

А проте страйки зростали і ширились далі. 4 січня застрайкував Олександрівський чавунний завод. Того-ж дня попи почали в церквах виголошувати проповіді проти страйків. Коли один такий піп доводив „турботливість“ фабрикантів про долю робітника, та гремів проти безбожних Німців та Англіїців, які роблять заколоти поміж робітниками, то один робітник не здержавсь і викрикнув:

— Коли-б ти сам попрацював стільки, скільки ми працюєм, то і без Англіїців додумав ся-б до страйку!

А поліції в церкві не бракувало!

Д. 7 січня страйк обхопив величезну „Російську мануфактуру“, 8-го фабрику Кеніґа; 9-го застрайкувала Охтенська мануфактура; того-ж дня незручною обороною фабрики поліцією спровоковано робітників на те, що вони рознесли Єкатерингофську мануфактуру, де й арештовано було 20 робітників. Арештовано ще 30 у Максвелля.

Чи не досить із нас сього, як було досить і для російського уряду, який зі щирою на сей раз пильністю засів за улаштування нового робітничого закону, що й вийшов 3 червня 97 року. Сям законом установлюється для всіх фабрик і заводів європейської Росії максимальний робучий день $11\frac{1}{2}$ годин на добу. Коли робота хоч трохи захоплює нічний час, вона не може тягтись більш 10 годин.

Коли ми знаємо, що до заведення сього закону у 67·3% фабриках московської губ., та навіть у 56% петербурської робучий день тягнув ся більш сеї норми, то само собою можемо визнати сей закон дійсним кроком на перед¹⁾. Та той же закон на жаль другими своїми пунктами дає спроможність фабрикантам і далі руйнувати здоровля робітників так як робилось се досі. Наприклад закон означає піч від 10 год. вечера до 4 години ранку. Значить

¹⁾ Скорочене робучого дня являється не лише корисним для пролетаріяту, але і для розвитку про́дукційних сил у загалі, а значить, і культури в широкім значіню слова. Сю тезу я доводив уже численними фактами в гл. III.

усього 6 годин, що далеко не сходиться з дійсністю і сприяє двозмінній 18-годинній праці. Бракує в цьому законі також одного цікавого пункту, а власне в ньому ні словом не згадується про кари, яким підлягає той, хто його переступить!

Закон сей являє на собі слід компромісу між вимогами великих (петербурських, по старій нашій термінології) фабрикантів із дрібними, реакційними (центральною). Великі фабриканти сливе всі стояли за повну заборону нічної праці — закон із сим пішов у розріз, як також і саму норму часу праці визначив далеко висшу від тої, якої домагалися великі фабриканти і яку переводили вже навіть у житє, як се я наводив у гл. III. Тут наведу ще хоч би такий яскравий і цікавий сам по собі приклад. У Волинській губернії перехід на двох фабриках паперу Дитятківського Товариства з двох змін по 11½ годин кожна на 3 восьмигодинні зміни збільшив продуктивність праці на 25%! „Заробітна платня лишилась та-ж сама, бо фабрика платить поденно, і робітник за 8 годин праці дістає стільки-ж, скільки перше діставав за 11½ годин“.

Звичайно, що в порівнянню з такими фактами, як тільки що наведений, закон 2 червня 97 року кожному покажеться незвичайно мізерним. Та як не дивитись на його практичне значіння, високе принципіальне його значіння не підлягає найменшому сумнівови.

І цікаво тут те, що сей закон, також скроплений робітничою кровю, все-ж, можна сказати, справді тільки скроплений, а не злитий нею. Він явивсь сливе виключно наслідком страйків. На сім яскравім прикладі серйозного значіння і революційної сили пролетарських страйків варто трохи зупинити ся.

Страйки в наші часи, особливо в конституційних державах, се така звичайна, буденна річ, до якої всі звикли як до чогось природного, що само собою розуміється, всім добре і давно відоме і чому через те не надається великого, а часто-густо й жадного значіння, особливо-ж політичного. А в суті річи єї явища далеко не такі малозначні, якими видають ся із за своєї „буденности“, і мають не мале політичне значіння. Звичайно, що се дається найбільш яскраво відчутти в неконституційних країнах, де немає горожан, а є лише безправні піддані, у яких немає навіть права вільно висловити свою гадку, зібратись, порадитись про свої печуки, хоч би тільки економічні інтереси...

Мені здається, що нема кращого свідчення в політичних справах, як свідчення видане ідейним твоїм ворогом. Таке свідчення про значіння пролетарських страйків ми маємо в збірнику „Наші часи“, виданім буржуазним „політичним“ товариством „Народнього Права“. Там ми читаємо ось що:

„...Факти сливе всі однородні, навіть одноманітні. Іншому читачеві видадуться може цілком не цікавими, все одно й те саме, одно й те саме: знижене платні, утиски й надужиття, вимоги накинути пару копійок, страйк... наслідок — або уступка на гріш робітникам, або розбиті і понуре відновлене праці на старих умовах... Та-ж і правда, — все одноманітні, сірі, не „ефектовні“ випадки! Сірі і не ефектовні, як і все наше життя, як і вся наша діяльність. Але самий буденний, самий сірий страйк, хоч би й яким скучним видалось оповідання про нього, все-ж є подією величезного життєвого значіння для всіх учасників його, та й не для одних тільки учасників. Той хто був літом 97 року, бачив і чув, що творилось і говорилось на вулицях нашої столиці підчас загального страйку бавовняно-прядільників, той напевне згодить ся з нами. Сі розумово зворушені лица, сей піднятий тон у розмовах у людей, які звикли до мовчазної праці... Вони голосно всі говорять, що не відступлять, поки не вийде на їхнє. І ви чуваєте, що в самім звичайнім, у самім випадковім представникові сего тлуму прокинувся чоловік. Серед повного, застарілого мовчання здійснюється одно слово протесту, слово робітника. Воно ще досить беззв'язне, досить примітивне, воно висловлює поки що лиш безпосередні потреби і „грубі“ матеріальні інтереси. Та се говорять люди, а не раби! (роастрілене тут і висше моє. В.). Почалось і росте діло свободи. А яке значіння події сього „сорту“ мають на інші верстви суспільства, се можна легко дослідити на тих же вулицях. Самий звичайний, самий сірий страйк — велика річ, як елемент будучини“.

І справді уряд і суспільство мусіли визнати від тепер ясно і отверто в робітничій класі нову суспільну силу. Тепер уже годі було сховати „робітничє питання“, як се робило ся досі. І в сьому ми мусимо визнати величезну заслугу за діяльністю „Спілки боротьби за увільнене робітничої класи“. Мало того, що вона постачала для страйків досвідних організаторів, руководила цілою боротьбою, вона ще широко розповсюджувала відомости про хід і різні події з страйку і змусила рахуватись зі своїм голосом

самий уряд, ба навіть отверто боротись із ним. Петербурські робітники мали нагоду любитись, як шпіги і поліція потай розкидали відозви до робітників, видані п. С. Вітте! Се не жарт, а дійсна правда. Робітники не хотіли читати урядових оголошень наклеюваних на стінах то-що, і де могли, зривали їх. І спритний Вітте наказав піти добре випробованим шляхом „Спілки боротьби“, яка не задовольнялась розповсюдженням своїх відозв поміж організованими робітниками, а також широко розкидала їх у робочих кварталах. Вже хоч би з сього фокуса п. міністра видно, як популярні були сї відозви „Спілки боротьби“ між широкими робітничими масами.

„Не дивлячись на все бажання, годі вже було рух сей заїти — читаємо у Петербуржця — бо він, як говорить ся, вилився на вулицю і дякуючи відозвам Спілки став відомим дуже широким кругам. Весь Петербург міг перевірити те, що писалось у відозвах. Нічого було робити, і уряд, умудрений гірким досвідом, пускаєть ся на нові штуки — офіційно оголошує про страйки. І от в „Правительственномъ Вѣстникѣ“ ч. 158 з'являєть ся пам'ятне всім, хто цікавить ся робітничою справою, урядове повідомленє про страйки робітників у Петербурзі. Розуміть ся, повідомленє було зараз же передруковане иньшими газетами і облетіло всі закутки Росії. Уряд постаравсь однак і тут злукавити; щоб зменшити грандіозність руху, він зменшив кількість страйків більш ніж на половину. Цікаво також, що на сей раз члени Спілки Боротьби і иньших революційних організацій з „підмовників“, якими вони являлись у попередніх секретних циркулярах міністра Вітте, перехрещені на „злонамірених осіб“, які „силкувались скористуватись уже доконаними страйками з метою надати їм переступний політичний характер“.

Таким чином тут, у сих страйках, ми в праві вбачати перший дійсний камінь у будівлі „волі слова“, якої так безуспішно і так давно благала, за яку і боролась російська інтелігенція. Ся часткова і облудлива „воля слова“, право робітників оповіщати весь пролетаріят Росії про свою боротьбу і хід її, від 97 року вже ні разу не „відіймаєть ся“ у робітників. Навпаки, з кожним роком, з кожним новим рухом воля слова зростає і вже на наших очах у початку сего року розширилась до того, що з нелегальних видань російський читач може довідатись лише про які-небудь особливо цікаві подробиці та більш точні цифри, коли надто велике

уже було душогубство. Загальний же хід подій він тепер має перед собою як і читач європейський, зараз, а не після адміністративного розбору діла, як се було ще до недавна.

Говорити докладно про величезне організаційне значінє петербурських страйків, як і про той розвиток класової свідомости пролетаріату, якого досягнув він за сі воєнні часи свого життя, і який виявивсь у тому величезному зрості попиту на соціалістичну і політичну в загалі літературу, я вважаю зайвим, так само, як перелічувати і ті чисто економічні поліпшеня його життя, що явились природним наслідком сеї боротьби. Я обмежусь лише простою ілюстрацією сього духового зросту пролетаріату.

Організовані робітники фабрики Максвелля самі склали відозву і передали її агітаторам для друку. В сій відозві стояла вимога свободи страйків та зборів. Коли революціонери інтелігенти видрукували відозву, то в ній десь щезли сі дві „чисто-робітничі“ вимоги. Не дивлячись на те, що з приводу сього факту чимало писалось, дійсні причини мотивів, які примусили інтелігентів викинути з відозви сеї прояв певної дозрілости робітничої політичної думки, так і доси лишають ся невиясненими. А тим часом, як показав дальший хід подій, сі вимоги були далеко не „навіяні“ з боку, а цілком свідомо виставлені самими робітниками і відповідали вже переконанням ширших кругів робітництва, а не самих лише організованих.

Діло було таке. 14 грудня 98 року появилась на фабриках у значній кількості примірників згадана вище відозва. В ній після змальованя загального тяжкого стану ткачів на фабриках Максвелля і Паля були сформуловані ті мінімальні поліпшеня, яких робітникам конче треба добитись зараз-же. Коли Максвелль і Паля не пристануть на них із доброї волі зараз-же, то пропонувало ся добиватись виконаня їх шляхом страйку. Відозва була за підписом „Спілка Боротьби“, і знайшла гарячий відклик між робітниками і в страйку прийняло участь коло 4.000 чоловіка. Зараз же з'явивсь до робітників фабричний інспектор і спитав, чого саме вони домагають ся. Йому відповіли: того, що написано у відозвах, а поверх того свободи страйків і зборів.

Факт говорить сам за себе, помимо свого в певній мірі анекдотичного вишнього вигляду.

Та розвиток пролетарської думки залишив по собі далеко певніші наслідки, ніж висше наведений. В початку лютого 1897 р.

„Спілка Боротьби“ видала перше число своєї часописі „Петербурський Робітничий листок“. В ньому були уміщені дві кореспонденції робітниць. Та арешти, які саме в той час упали на голову „Спілки“, унеможливили дальше видавництво сеї часописі „Спілкою“. А тим часом робітнича думка шукала і вимагала собі якогось виходу. Потреба власної робітничої часописі давала себе відчувати дуже гостро.

І сю свою потребу самі робітники з'уміли заспокоїти. Колишні (кінець 70-х рр.) жрії робітників про власну чисто-робітничу часопись (до редагування включно) в вересні 1897 р. стали дійсністю. Навіть трафарет і мімеограф, словом усе, до найменшої дрібниці свідомі робітники з'організували самі, і перше число „Робітничої Думки“ побачило світ. Згадувана вже в гл. III. Північно-Російська Робітничка Спілка, чи краще один із гуртків її в С. Халтуріном на чолі також були склали вже перше число своєї чисто-робітничої часописі, та воно було арештоване підчас друку. Таким чином „Робітничка Думка“, сей справжній і надзвичайно цінний доказ зросту робітничої самосвідомості, була першою чисто-робітничою російською часописю. Річ у тому, що в тому-ж 97 р. у Варшаві почалось видавання „Arbeiterstimme“, також чисто-робітничої часописі жидівського пролетаріяту, яка виходить спокійно в Росії ще й у наші дні.

Перші 4 ч. „Робітничої Думки“ вийшли без усякого співробітництва інтелігенції. Далі в склад редакції входять члени „Спілки Боротьби“, а від 12 ч. „Робітничка Думка“ виходить уже без підзаголовка „газета петербурських робітників“, що свідчило про те, що вона стала органом „Спілки“.

Щоб читач міг собі уявити краще той ступінь розвитку, якого досягла свідомість робітників у ті часи, я позволю собі навести довшу цитату з першої статі першого ч. „Робітничої Думки“. Я гадаю, що кожному ясно, що дивитись на „Робітничу Думку“ і її співробітників як на самі винятки з робітничої маси ледви чи можна. Звичайно, редактори і співробітники „Р. Д.“ — се далеко не „маса“, та се плоть від плоті, кість від кости тої маси. Тут досить пригадати, що навіть у сучаснім буржуазнім освіченім суспільстві ведуть літературне видавництво не „маси“ його, а в певній мірі одиниці. І все-ж сих одиниць ми вважаємо виразниками розвитку думки цілих мас суспільства. Ось що читаємо в тій статі:

„Ніхто з тих, що спочивають робітничому рухови, не стане сперечатись із усіми визнаною і непереможною істиною, що поліпшене нашого робітничого становища залежить від нас самих.

„Яким би добрим і великодушним не був капіталіст, все-ж у нього, як і у кожного смертного, на першому пляні стоять свої особисті інтереси і потреби, про задоволене яких він і піклується по над усе. Засоби для задоволення цих потреб капіталіст дістає з робітників, яких він експлуатує...

„Капіталісти можуть бути добрими до нас на стільки, наскільки ми їм потрібні, і вони, при всій їх доброті і великодушності, в першій ліпшій випадку завше готові зменшити наш зарібок, або викинути нас на брук. Інтереси капіталістів і робітників цілком противні; тому капіталісти поступають ся тільки тим, чого не в силі вдержати. Робітники можуть поліпшити своє становище тільки завзятим домаганєм, таким, якому відмовити капіталіст не в стані...

„Видумати спосіб, яким би кожен робітник міг поліпшити своє становище, розуміється, не можна, і поки ми будем піклуватись лиш про власне становище окремо, можна з певністю сказати, що не досягнемо нічого кращого; а коли і вдасть ся трохи догіднійше улаштувати своє життя, то се удасть ся лиш дуже небогачом і так мало, що таке поліпшенє виходить завше зовсім нікчемним у порівнянню з тою великою працею, якою довелось його придбати, як що тільки той кращий уклад життя осягнено чесним шляхом і без усяких щасливих несподіванок. Так як виявилось, надумувати який-будь особливий спосіб нема й потреби, бо його давно же віднайдено і давно робітники иньших країн визнали самим певним, що підтверджується й на практиці. Спосіб сей — з'єднанє робітників; він не є для нас жадною новиною, бо ми чули про нього і знаємо його; тай перестарілим його назвати годі, раз через те, що такі річи не старіють ся, а по друге, що ми ним не користались, за виїмком деяких випадків, наприклад страйку; робітники, що втрачють можливість терпіти загальний гнет далі, виставляють загальні вимоги. І у нас, без жадного приготування і самостійної організації робітників, спосіб сей видає незвичайно багаті наслідки.

„Ми всі сковані одними кайданами самоволі, порвати які можемо лише спільними силами...

„З вище наведених прикладів (приклад опущені мною — В.) видно, що потреба з'єднання існує, що її викликає само наше життя,

і ми повинні вважати своїм обов'язком сприяти задоволенню сеї потреби... Стіна сучасного ладу і самоволя нашого царяму непоборима, але непоборима в тому разі, коли проти неї виступають розрізнені сили, сили невеликі, які й падають як жертви самоволі. Та справа прийме зовсім иньший вигляд, коли проти самоволі капіталістів і уряду звернеться з'єднана сила — сила свідомої самостійної робітничої класи, справедливі вимоги якої мусять бути задоволені. Кожен із нас заклопотаний тим, як удержати себе і свою сім'ю; сі клопоти займають увесь час, усі сили робітника, бо лиш при напруженім зусиллю можемо забезпечити себе від злиднів, себто сяк-так перебивати ся. Історичне становище наше як робітничої класи таке, що коли ми працюємо над досягненням нашого добробуту, ми тим самим виконуємо суспільну працю. Ми остання класа. За нами нема нікого. Панування робітничої класи, се загальне панування, чи краще загальна рівноправність, і до досягнення його ми мусимо прямувати; тільки тоді ми можемо сказати, що жили ми не даремне, і се ствердять наші діти. Щоб зробити щось корисне для робітничої класи, нам треба з'єднати наші сили; а вимоги наші будуть задоволені лише тоді, коли вони будуть загальним домаганням цілої робітничої класи... Для встановлення взаємин між робітниками виходитиме газета „Робітнича Думка“, перше число якої читач має в руках. „Роб. Думка“ буде змальовувати життя робітників у справжнім його світлі, сприятиме пробудженню в них інтересу до оточення, висловлюючи їх потреби і п'януючи словом презирства й глузу наших здириків“.

З наведеної цитати видно, що хоч „Р. Д.“ де якими своїми думками і різнить ся від соціально-демократичних думок у тій їх стилізації, до якої звикли ми тепер, все-ж ріжниці сі в самих дрібницях і виясняють ся цілком як тодішніми місцевими обставинами, так і отсим признанням одного з головних співробітників „Р. Д.“: „Не „Р. Д.“ витворює певний настрій серед робітників, а навпаки сама „Р. Д.“ витворюєть ся настроєм робітників, „відбиває його думками“.

На такій детальній характеристиці зросту робітничої думки я вважав потрібним спинити ся тому, бо без ясної уяви сього зросту культурности робітників багато випадків із дальших подій лишило ся-б для нас незрозумілими.

Самий же сей зріст культурности робітників ішов, як легко догадатись, під впливом освітньої праці „Спілки Боротьби“, яка своїми виданнями, як іще більше критичними розясненнями оточення являлась для робітників єдиним університетом, який був їм доступний. Се дуже гарно видно з оцінки подій тих часів, зробленої Верою Засуліч у брошурці „Десятиліття Морозівського страйку“.

„До чого розрослося уже — читаємо там — „робітниче питання“ в ті часи, коли його силкували ся промовчати, до чого необхідними стали робітникам явність і з'єднання, показує величезний, раптовий зріст робітничого руху в Петербурзі всього на всього за один рік. В осени 1895 р. заснувала ся „Спілка боротьби за увільнення робітничої класи“, і вже зимою „робітниче питання“ стояло перед урядом на весь свій зріст, а в початку літа 1896 р. про російський робітничий рух заговорив цілий світ.

І що-ж робила в початку ся „Спілка Боротьби“? Вона записувала в голосу робітників різні подробиці надужитя із боку хазяїнів, різні злі хитрощі і ошуканства що до розцінок, штрафів, бракування, розтягування без кінця робучого дня, — друкувала все се в своїх листках і розповсюджувала серед робітників, заохочуючи їх оборонятись від таких фабричних порядків, яких не могла не визнати поганими навіть Державна Рада... Все се такі справи, які при иньшому уряді робили ся-б самі собою, як газетами, так і судом, а при істнуваню отвертих законних спілок були-б неможливі ні переступства законів, ні надужитя з боку фабрикантів. У нас виконувати се необхідне, законне діло довелось членам потайного товариства, і уряд без перестанку переслідував їх, катуючи по тюрмах і засилаючи всіх, кого підозрівав у належности до „Спілки Боротьби“.

Та, скажем від себе, урядом тут руководив вірний інстинкт. Азіятський уряд відчував, що європейська свідомість робітничої класи несе смерть йому. Капіталізм — се не одна гола форма продукції, се ціла і стрійна система, до якої ніяк не прилаштуєш дикого політичного верха. І як би люто і сказано не боронив уряд своїх азіятських форм, він буде змушений замінити їх на форми європейські. Перед сею катастрофою російської азіятчини ми й стоїмо зараз.

Поки робітничі розрухи бували наслідком самих тільки економічних кривд, поки робітники не могли зрозуміти того, що утиски, які тяжать над ними, се утиски в такій же мірі політичні, як

і економічні, поти вони були для уряду не страшними, поти вони не були політичною силою. В ті часи вони для уряду були тим громом, перед яким темний селянин хрестить ся, коли той раптом загуркоче з грізної хмари. Та й найтемніший селянин не скидає шапки й не хрестить ся ясного погожого ранку, маючи на оці знайти собі заступництво якогобудь святаго від того грому, що колись там може загриміти. Точнісенько так і російський уряд спокійно забував про інтереси робітників, коли не чуто було грому робітничих розрухів: починав же відхрещуватись від нього реформаторськими законами (роки 1882—86, 97) тоді тільки, коли гуркіт робітничого грому розкочував ся по цілій державі і лякав найбільше безстрашних. В спокійні-ж часи, коли робітництво мовчки покійно виснажувало свої сили в надмірній праці, мовчки конало по своїх варстатах, а не виходило грізним протестом на вулицю, тоді уряд рахувався лиш із політичною силою капіталістів, які мали спромогу тисячами способів примусити самодержця танцювати по своїй дудці. Тоді уряд не вагавсь звалювати на робітничі плечі нові тягарі, які були корисні йому самому (як наприклад війсьکو), або фабрикантам.

Соціалъ-демократи поклали своїм завданням перетворити сі стіхійні і раптовні сили робітничих розрухів на постійну політичну силу. Вони пішли тут тим самим шляхом, яким ішли вчені природознавці в боротьбі за опанованє сили електричности, і який дав вірний спосіб і можливість із сили, страшної колись для цілої людности, зробити одну з найкорисніших сил природи для тої-ж самої людности, найбільше корисну власне своєю стіхійністю.

Як тут, так і там для такого перетворення бракувало одного — се вивчення законів, яким ті сили підлягають, і прибрання сих сил у відповідні організаційні форми. Як тут, так і там се вивчення полягає на ґрунті багатого фактичного матеріалу і численних експериментальних дослідів. Сього фактичного матеріалу майже одночасово для обох сих галузей науки (електрофізика та соціологія) назбиралось стільки, що з них стало можливим вивести науковим шляхом той сінтез, якого бракувало досі, стало можливим розрізнені, незкоординовані, часто на перший погляд суперечні собі факти обхонити одним основним законом¹⁾, якому-б усі вони

¹⁾ Щоб не дрочити даремне гусий, я з гори застерігаю, що слово „закон“ ужите мною тут критики марксизму можуть собі читати »гіпотезою«. В.

підлягали без виїмків, при світлі якого ми могли-б зразу-ж орієнтувати ся в хаосі житєвих фактів. Для соціології цього доконали Маркс та Енгельс, виступивши з своєю теорією історичного матеріалізму. Таким основним законом цієї теорії являєть ся незбите ще й досі твердження: „Вся дотеперішня історія людськості була історією боротьби клас“, незбите, хоч над сим попрацював не один десяток фахових учених.

Се — що до зрозуміння історичного ходу розвитку нашої суспільности. Для зрозуміння-ж ґрунту, на якому ведеть ся класова боротьба в наші капіталістичні часи, як і для повного вияснення її сучасних форм спричинив ся той же таки Маркс своєю майстерною аналізою понятя вартости, на який буржуазні політико-економи накидались іще з більшою запеклістю, впрост із ненавистю, та з однаковим поспіхом, як і на історичний матеріалізм у його цілому. Ся аналіза доводить, що вартість тої чи иньшої річи є функцією суспільно-необхідного для її витворення робучого часу.

Коли-ж ми в сим розуміннем природи вартости приступаємо до таких товарів як праця і робуча сила, то нам уже дуже легко стає вилуцтити те зернятко дійсних, скажемо так, голих, не прикритих пишною фразеологією відносин підприємця до робітника — се просте шахрайство, визиск, визиск за всяку ціну. Відкриваєть ся вся облудливість понятя т. зв. класичної політичної економії про співробітництво праці з капіталом. Вияснюєть ся що капіталіст купує зовсім не працю пролетарія, а його робучу силу. Певну частину свого, вианаченого капіталістом, робучого дня робітник працює на те, аби покрити ті видатки капіталіста, які він сам одержує як зарібну платню; решту-ж дня витворює продукти капіталістови зовсім за дурно, які капіталіст загарбує на підставі права дужчого і величає своїм „законним прибутком“¹⁾. Словом, тут „марксівська теорія“ відтворює ту дійсну картину „співробітництва клас“, яку нам дає житє, а власне: в той час, коли пролетар працює як фізично, так і розумово; його „співробітник“ із класи капіталістів прикладає всі свої сили на те, аби вібрати як можна більше та густійшої сметанки з праці першого.

¹⁾ Докладнійше вияснити се питання тут не місце. Популярий і вичерпуючий виклад власне про зарібну платню кожен читач може дістати і то з перших рук у невеличкій статі К. Маркса »Lohnarbeit und Kapital«, яка є і окремою відбиткою. Треба тільки брати видання її після 1891 року з передмовою Енгельса. В.

В науковій розв'язанні цих питань полягає ґрунт цілої політичної економії. І власне ці питання являють ся тою премудрістю, якої не в силі збагнути звичайна більшість учено-кваліфікованих професорських голів. І власне ці наукові питання так просто, „природно“ укладають ся в головах не то що не спеціально-вчених, а навіть і зовсім неосвічених пролетаріїв, що часто-густо після вдатного вияснення їх простому середньому робітникови чуєш у відповідь: „Та я давно так думав; от тільки сам би до ладу так не розказав“.

Дивуватись тут нічому. Ми тут знов здібаємось із ріжними класовими психологіями. В той час, коли буржуазний професор, якому не то що не зле, а навіть і дуже добре живеть ся в буржуазнім суспільстві, відмовляєт ся зрозуміти його злодійські підвалини (він же себе звик уважати взірцем чесноти!), в той час пролетар, який досі лиш відчував на своїй спині несправедливість сучасного буржуазного ладу, в щирим запалом і втіхою хапаєть ся за розуміння причини тих тягарів, які йому цілий вік доводить ся двигати. Та й як не хапатись за нього?! Адже-ж у розумінні причини сього утиску лежить і розумінне тих способів, якими його усунути можна!

Се розумінне підвалин, „святая святих“ капіталістичного суспільства робітниками вносить в їх ряди організованність, стремління до єдності, злуки, запалює до дальшої боротьби з своїми визискувачами, боротьби спільними силами, цілою клясою, яка робить їх політичною силою. Зі зростом класової свідомости повстає класова організація, в боротьбі вона зростає і гартуєть ся, ставить собі чим раз то ширші завдання і нарешті доходить до зрозуміння конечности панування своєї кляси, чи, як справедливо писав у вище цитованій статі петербурський робітник у 1 ч. „Робітничої Думки“, конечности справжньої „загальної рівноправности“, бо-ж „ми остання кляса, за нами нема нікого!“

Власне між причинами страйків 90-х років сей чинник (класова свідомість пролетаріату) стає одною з важніших причин широкого розповсюдження цих страйків, їх одпочасовости і високої організованности. Коли для страйків 1878, 85—86 рр. ми мусіли визнати головною первопричиною їх раптовне знижене заробітної платні і взагалі погіршенне економічного стану робітників наслідком кризисів російського промислу тих часів, то в 90-х роках ми вже не знаходимо цих стихійних причин страйку. 90-ті роки —

се період незвичайного розцвіту російського промислу, як я покажу се в дальшій главі, і тут і мови не може бути про раптовне і сильне погіршене умов праці. Тут ми власне мусимо визнати величезне значіння зросту свідомости в робітничих массах. Для сього характерною ознакою являється й те, що в сих страйках перед вели петербурські робітники, а не центрального району, як се було підчас попередніх страйків. Пояснюється се тим, що петербурський робітник при висшій зарібній платні, при коротшім робучім дні, а значить, при більшім вільнім часі мав спромогу краще розумово розвинути, ніж його московський товариш. А щоб розпочати страйк не під натиском одного лиш голоду та холоду, а в мотивів, які дає класова свідомість, як ми вияснюємо причини страйків 90-х рр., для сього потрібен досить високий інтелектуальний розвиток. Навпаки, стихійні причини розрухів 78—86 рр. такого інтелектуального розвитку не вимагали. Для них вистарчав один голод. І як раз там, де голод більший, там при рівній, розуміється, класовій свідомости, чи краще, несвідомости, і розрухи мусіли приймати грізнійший, розпучливий характер¹⁾.

Для вияснення того, що петербурське робітництво стояло в 90-х рр. що до розумового розвитку на висшій рівні ніж московське, я міг би покликатись хоч би на той факт, що хоч би „Робітничя Думка“ з'явилась не в Москві, але в Петербурзі і т. и.²⁾. Та се може не задовольнити читача. Адже-ж робітничя нелегальна

¹⁾ Справедливість сеї гадки стверджують і селянські розпучливі голодні розрухи-бунти підчас голоду 1891—92 рр.

²⁾ З огляду на те, що я раніше наводив приклад сливе одночасового виникну жидівської робітничої газети, мушу ще раз пригадати читачам, що я для упрощення свого завдання не розглядаю цілої Росії, а лише, скажу так, одну російську Росію. Західну-ж і полудневу частину залишаю на боці. Західну залишаю тому, що там як розвиток продукційних сил, так і робітничий рух стоять на висшій ступні, ніж у «російській Росії»; полудневу тому, що розвиток як продукційних сил, так і робітничого руху тут іще занадто молодий. Тому й обидві частини, як не типові для Росії в її цілому, я вважав себе в праві з'ігнорувати. Се, звичайно, зменьшує повноту моєї економічно-політичної картини Росії, а тим самим і вартість статі. Та за те сеї спосіб має за себе один незвичайно важний аргумент, — він зменьшує розміри статі, яка і так уже далеко переросла звичайні розміри журнальної статі. При тому-ж сеї пропуск відбивається лише на повноті картини; розумінню-ж розвитку і напряду економічно-політичного життя Росії на тім не терпить багато.

часопись у царстві „батога і нагая“, се-ж ціле геройство, на яке зважить ся піти не кожен свідомий робітник. Таким чином те, що в Москві не було своєї робітничої часописи, ще далеко не значить, що її й не могло бути, що розумовий розвиток робітників центрального району нижчий...

Се питання дало ся-б розв'язати дуже просто, властиво не було-б навіть жадним питанням, коли-б у нас були статистичні дані що до грамотности робітників в обох районах. Та на те ми й маєм діло в Росію, щоб таких даних у нас не було. Таким чином довести се ми мусимо яким-будь побічним шляхом, вказати на якім-будь особливо яскравім прикладі. І треба сказати, що прикладів таких не бракує.

Візьмем хоч би такий. Безпосереднім приводом для літніх петербурських страйків (у яких прийшло участь понад 30.000 робітників) послужила кривава коронація Миколи II. Страйк розпочав ся на т. зв. Калининській мануфактурі. 23 мая у контору прийшли підручні з вимогою заплати всім робітникам за примусово-безробітні коронаційні дні. Контора виплатила зараз. Та робітники не заспокоїлись, а виставили зараз інспекторови вимоги — доплачувати їм за тих кілька мінут, які вони мусять працювати поверх норми, дякуючи тому, що машини пускають ся в роботу раніше встановленого часу. І на другий день страйк розпочавсь. 27-го взяли ся за роботу, та по обіді рішучо кинули. А тим часом хвилювання між робітниками розповсюджувалось далі й далі, і того-ж таки 27-го застрайкувала велика „Екатерингофська“ мануфактура. Далі пристали дві „Кенігівські“, „Митрофанівська“, „Тріумфальна“, „Нова“, дві „Кожевніківські“, дві фабрики Штігліца. Після рукописної відозви одного робітника до страйку пристали мануфактури Спаська, Петровська, Паля, зняв ся рух на заводах Олександрівськім, Семянниківськім та Обухівськім.

В кінці мая робітничі представники зібрали ся в кількості коло 100 чол. у Катерингофському парку і спільно уклали свої домагання в 7 пунктів, які дружно скрізь і обстоювали. Сі вимоги були 30 мая надруковані „Спілкою Боротьби“, до якої звернулись робітничі представники.

В 7 пункті читаємо ось що:

„Щоб було сповна заплачено за коронаційні дні“.

З дальшого перебігу страйків відомо, що заспокоєння сеї вимоги добились на всіх заводах і фабриках.

Звернемося тепер до московських робітників. У них були так само примусово - безробітні дні із за царської коронації. На їх очах пройшла страшна катастрофа на Ходинському полі, де 18 мая затоптано коло 4.000 народу! Між жертвами не бракувало, розуміють ся, робітників. На їх очах поліцмайстер Власовський, хоч і був зміщений дякуючи сьому „неприємному кавусови“, за те був потішений вірний раб царський дарунком 200.000 карбованців! На їх очах сатрап московський, „Сергій князь Ходинський“, якого так пізно (4 (17) лютого 1905 р.) скарала правосудна рука російської революції, в той кривавий досьвіток кривавого царювання одержав „височайшую благодарність“ за догляд та добре уряджене „Наших“ коронаційних торжеств. На їх очах, очах десятків тисяч московських робітників, кати їх їздили „подивитись“ на нову, невидану ще ними картину цілого поля трупів, і викидали „щедрою рукою“, як тим жебракам пару тисяч тим, яких самі осиротили, викидали гроші там, де самі тратили десятки мільонів карбованців на „торжества Наші!“

І на все се московський робітник не відгукнувся найменшим згуком протесту, навіть не виставив тих економічних вимог, які не лиш виставив, а й обстояв його петербурський товариш.

От що читаємо у Петербуржця, наочного сьвідка тодішнього петербурського життя :

„По опустілих вулицях робітничих районів пересували ся відділи жандармів та козаків. Петербург виглядав, як у стані облоги. Можна-б було подумати, що на вулицях його dokonується революція. Та й справді революція dokonувалась, лиш не на вулицях Петербурга, а в головах петербурських робітників...

„Страйк робітників не давав можливости самому цареві приїхати до Петербурга, бо ніхто не був певен, як привітають робітники „помаванника божого“ (розстр. мос В.) який тільки що відсьвяткував своє криваве сьвято: події Ходинського поля були ще живі в народній пам'яті.

Градоначальник із одного боку, розслаючи відділи козаків, поліцаїв, жандармів та шнигів, сподівався залякати робітництво; з другого боку силкувався вплинути намовами та відозвами на „патріотичні“ почування. „Заспокійтесь“, говорив він. — „Подумайте, що цареві треба вертатись до дому. Як же він в'їде в бунтівничу столицю?“ „Ув'їщання“ не помагали, все йшло по старому...“

Я міг би навести ще кілька прикладів, які так само свідчили-б про висший культурний стан петербурського робітника, і навпаки, не здбав жадного, який би мав доводити противне, та сподіюєсь, що й сього досить для того, щоб я міг уважати сю свою тезу виправданою житєвими фактами, а тим самим і справедливою.

Ми не мусимо забувати або зменьшувати тої ролі, яку відіграли для зросту клясової свідомости робітників фабричні інспектори. Незручне становище фабричного інспектора, як оборонця „законних прав“ як фабриканта так і робітника, при добросовістности такого чоловіка і при тій пригнобленности, в якій жив російський робітник, повертало його в „однобокого“ постійного оборонця інтересів сього останнього проти інтересів хазяїна-деруна. А через те, що у інспектора не було жадної можливости примусити всесильного фабриканта до уступок, він апелював до робітничого розуму, виясняв їм права їх, що вело до того, що робітники виступали на боротьбу і власними силами старалися змусити фабриканта робити на практиці хоч так, як наказує закон. А кожна така боротьба примушує робітника сильнійше задумувати ся над своєю долею, над способами її поправи, показує йому єдиний певний шлях боротьби з лихом, шлях боротьби спільними силами, силами цілої фабрики, ще краще силами цілого міста, а то й району, і веде до повного зрозуміння клясової солідарности, висуває перед ним його клясові завдання, виясняє всю невблаганність клясових суперечностей.

Дякуючи мемуарам і дослідям фабричних інспекторів ми знаємо, наприклад, що в одній Владимирській губернії протягом першого року після видання закону про штрафи, сї штрафи зменьшили ся мало не на двісті тисяч карбованців! Тут нема що спитати ся на освітленню революційности самого простого сконстатованя сього факту, коли він попадав у голови робітників. А сей факт іде поруч із таким коментарієм: „закон про штрафи викликав цілу бучу сбурення з боку фабрикантів, які ніяк не згоджували ся відновитись від свого права накладати на робітника самовольні штрафи і повертати виправлені гроші на свою користь“. („Очерки изъ истории примѣненія закона 3-го іюня 1886 г. на фабрикахъ Владимирской губ.“).

Або що ще треба-б було додати агітаторови до картини т. зв. рогожної фабрики, змальованої фабричним інспектором московської губернії в 84 р. такими рисами:

„Коли входиш у майстерню, попадаєш немов у ліс. Тільки коли станеш розводити поперед себе скрізь порозвішане лико та обережно пересувати ноги, які липнуть до долівки, вкритої грубою на один-два вершки верствою болота... наскакуючи на кадки з водою, край яких стоять цілі баюри, з острахом, щоб не роздушити яке мале дитинча, що плазує по долівці, добереш ся нарешті до одного з вікон, біля якого кипить праця... В сій рогожній майстерні сім'я проводить усі 24 години доби. Тут рогожники працюють, тут вони їдять і спочивають; тут вони сплять, одні на дошках... другі на купах лика на долівці.. тут вони родять на очах цілого населення майстерні, тут вони „відлежують“, коли занедужують, як що організм іще в силі перемогти слабість, тут таки й умирають, хоч би від пошестної хороби...“

Здасть ся, малюнок добре говорить сам за себе.

„Природний добір“ у рядах фабричної інспекції швидко про-чистив її від чесних і незалежних людей, які мали сьміливість вступати ся за робітника як за людину, у якої теж є право на людське житє. Чесні інспектори рідко де могли вдержатись. Вони-ж були на службі в уряду, який обслуговує інтереси капіталістів. Яка-ж тут може бути мова про їх незалежність!

Та діяльність продажного інспектора так само розбуджувала клясову сьвідомість пролетаріату, тільки підходила до сього з другого боку, ніж перший тип. Сей інспектор знав і бажав знати лише фабриканта і його інтереси, і в живі очі доводив робітникам, що коли вони хотять добити ся кращої долі, то мусять рахувати лише на одні власні сили, відкинувши безглузді мрії про чесь заступництво з боку, особливо-ж уряду. Тут робітники на власній шкурі дознавались, яку ціну мають слова уряду про те, що він піклуєть ся про всіх однаково, чи як у згаданій уже відозві писав Вітте: „царському урядови однаково дорогі як діла фабрикантів, так і робітників“. Кожне хоч би й як справедливе домагання робітників здибало у таких інспекторів одну відповідь: або пристати на волю фабриканта, або... козаки і иньші засоби заспокоєння „бунту“.

Інспектор у таких випадках був тим аргументом, якого бракувало досі темнійшим робітникам і який дуже ясно доводив усім і кожному, що уряд не вступаєть ся за їх справедливі домагання зовсім не тому, що не знає їх. Офіціальний представник уряду тут показував, що уряд дуже добре знає лихо та злидні робітника,

а не вступає ся за нього лише тому, що не в його інтересах „кривдити“ фабриканта. На кождім такім випадку робітники бачили як добре уряд служить інтересам фабрикантів, і в них зародила ся, розкорінилася і стала чим дужче зростати думка, що воно було-б дуже гарно, коли-б уряд так добре став служити їх робітничим інтересам, як зараз служить інтересам капіталістів.

Словом, і тут у зрості класової свідомості пролетаріату фабрична інспекція відіграла не останню роль.

На сїм прикладі ми бачимо ясно, що жадні палїятиви в боротьбі з робітничим рухом не годні стримати його зросту, як не стримують і репресії. Фабричний інспекторат, який мав на меті усувати можливі розрухи, що виникають на економічнім ґрунті, в житю послужив на те, щоб швидче сї економічні розрухи повернути на шлях політичний, щоб боротьбу за шматок хліба перетворити на боротьбу за політичну власть. Така вже іронія історії.

Досі ми розглядали змагання пролетарської частини суспільних сил, в інтересах яких лежав вирваний у царського уряду закон 2-го червня 97 року про 11 $\frac{1}{2}$ -годинний робучий день. Ми не придивлялись зовсім до змагань і боротьби за чи проти сього закону другої частини суспільних сил заінтересованих у виданню сього закону — капіталістів.

Та ми спокійно можемо тут не спиняти ся над тою ролею, яку вони відіграли в виданню сього закону. Роля ся не велика; в змаганнях за чи проти сього закону капіталісти приймали далеко меньшу активну участь, ніж при виданню законів попереднього десятиліття. Способи їх „боротьби“ ні в чім не змінили ся, (а їх ми знаємо з гл. III), тільки стали ще менш інтензивними. І се цілком зрозуміло. Коли попередні закони ломали цілий устрій „своєрідної“ капіталістично-кріпацької господарки, то закон 97 року нічого нового не вносить; він, по характеристиці С. Вітте, являєть ся природним дальшим розвитком попередніх законів. А розвиток — се не ломка! (Звичайно, в розумінню п. Вітте).

Те десятилітє (86—96), протягом якого російський промисл розвивав ся на ґрунті розчищенім законодавством 80-х рр. бодай від самої дикої азїятщини, не пройшли марне. Капіталістична господарка стала зовсім твердо на ноги. Кривіси змели чимало своєрідних „атеческих“ дрібних підприємств і зміцнили великі. Нові закони утрудняли нове народжене дрібних підприємств

із їх нелюдським визиском і сприяли дальшому швидкому розвитку великої капіталістичної господарки.

З попередньої глави ми вже знаємо, що законодавче скорочене робучого дня лежить в інтересах невинного розвитку великого промислу. А через те, що скількість великих підприємств у порівнянні до дрібних за сей час значно зросла ¹⁾, а разом з тим, розумість ся, і їх політична сила, і навпаки, скількість як і сила реакційних дрібних підприємств зросла за сей же час далеко не в такій мірі, себто відносно зменшилась, то ми-б уже а ргіогі могли сподівати ся, що закон сей пройде спокійно і швидко раз тільки на ньому енергічно настоюватимуть робітничі маси, бо-ж до їх домагань дадуть тепер своє значне слово і великі підприємці. Так воно й було на правду. Тільки-ж робітники сей закон винесли виключно на своїх плечах, видерли його виключно одними своїми силами, на що, як ми вже тут бачили, їм довелось затратити дуже багато енергії. Піддержка капіталістів на сей раз виявила ся тільки в наведенім уже тут „робітничім“ голосованю, яке урядив п. Вітте, та ще в парі подібних незначних виступів.

Так само мляво виступали вже проти закону і „правовірні“ дрібні фабриканти.

Се дасть ся пояснити тим, що середина 90-х років була часом повного розцвіту російської індустрії. Її загальнім розвитком і ще більше блискучими перспективами тішились усі російські фабриканти, а конкуренція дуже мало давала себе знати і суперечности бодай в самій клясі капіталістів не давали себе так остро відчувати, як се буває підчас кризисів. Великі підприємці почували себе досить гарно і без закону, хоч і бажали його. Вони були дуже заняті збиранням густої сметанки нечуваних барисів і гадали, що краще не пізати свого носа туди, де їх не питають, себто у політику. Так само дрібні підприємці при шаленім зрості попиту на товари, а значить, і зрості цін, при розкішнім кредиті не дуже великої біди чекали від законодавчого встановлення норм робучого часу.

Одним пролетаріям не було байдуже про сей закон. Одні вони вірно стояли і в ті часи на сторожі поступу, культури, розвитку продукційних сил країни, бо все се лежить в їх безпосередніх інтересах. І своїм енергічним, масовим і разом організо-

¹ Про се див. дальшу гл. V сих нарисів.

ваним обстоюванням сих не лише своїх інтересів, се мусимо підкреслити, а інтересів розвитку цілої країни, довели, що вони, а не хто иньший несуть країні справжню культуру, волю і поступ.

І значіння 90-х років для розвитку російської культури не затреть ся ніколи. Значіння се полягає не на високих філософічних чи політичних творах талановитих одиниць, не на шаленім зрості капіталу (самого по собі) і як наслідку сього зрості аристократичної пихи та розкошів, а значіння се полягає на тій „революції, яка довершила ся в головах робітників“, у тім зменьшеню праці на годину, пів години, в тім підвишеню зарібної платні на пару копійок, які уможливили довершене сеї революції.

Серединою 90-х років ми датуємо початок робітничого руху в європейськім значінню його, датуємо народжене нової політичної сили, яка ставить своєю метою добити ся панування в суспільстві.

І коли пригадаємо способи боротьби і культурний стан робітництва підчас його боротьби за закони 1886 року та порівняємо з тим, як те-ж робітництво виступало в 1896 році, то для нас стане ясним той велетенський зріст інтелектуальної сили сеї „останньої класи“, який довершив ся протягом одного десятиліття. І темпо сього зросту дає нам поруку в тім, що ся „остання класа“ з'уміє добитись свого панування і з'уміє завести свою „загальну рівноправність“.

(Далі буде.)

Ол. Вишневський.

Література: Крім згадуваної книжки М. Тугана-Барановського, збірника В. Бурцева, та »Записки міністерства фінансів« див. Петербуржець, Очеркъ петербургскаго рабочаго движенія 90-х годовъ. Лондон, 1902; В. Акимовъ, Матерьялы для характеристики развитія Російской Соціалдемократической Рабочей Партіи. Женева, 1905; брошурка »Десятилітіе Морозовской стачки, Женева, 1897; 1 ч. »Рабочаго Дѣла« за цвѣтень 1899 р.

На переломі.

(Далі).

V.

Кожен читач, який освоїв ся з методом дослідю, яким я йшов досі, в праві тепер спитати мене, яким способом я думаю вести розслідження найновіших політично-економічних подій в Росії. Бо коли при розслідуванні взаємин суспільних сил у часи робітничого законодавства 80-х і 90-х рр. у мене під ногами був твердий ґрунт, се або загальна картина зросту і розвитку економічних сил Росії (гл. II), то ся картина як раз обривається на середині 90-х років. Отже виникає питання, чи не думаю і я часом стати на слизький шлях, чи не почну будувати різні гарні теорії хоч-би й на фактах, та тільки не в їх органічній звязку, а окремо вихоплених із життя, та більш чи менш влучно підігнаних до сяк звараніше вимарених собі теорій? Словом, чи не гадаю і я піти давно протоптаною стежкою тих самих політиків та публіцистів ex professo, від яких я-ж остерігав читача в передмові до сеї статі?

Заспокоючу відповідь на се питання дасть читачеві власне ся V глава. В ній я подам хоч і в загальних рисах, та все-ж у вистарчаючій повноті картину економічного розвитку Росії за останні роки. З фактів, які матиме тут під руками читач, кожен сам собі зможе виловити провідну нитку, вивести дальший можливий напрям економічного розвитку Росії, а головне, знову буде мати в руках той критерій, яким може міряти вартість мого угруповання фактів і їх освітлення, як мав і досі. На пільком

природне питання, чому я вважав потрібним розірвати економічну картину Росії на такі дві нерівні частини, як ціле століття і одно десятиліття; чому я останні роки виділив в окрему главу, коли міг їх спокійно причотити до загальної картини економічного розвитку Росії, від чого та картина тільки-б виграла в повноті і закінченості, я відповім так:

Коли картина економічного розвитку, подана в гл. II, виявляє справді в природнім звязку ступневий і ясно окреслений поступовий зріст продукційних сил Росії, то зріст сей протягом останнього десятиліття йшов таким божевільним темпом, який перестають називати зростом, а називають революцією в царні засобів продукції.

А історія всіх інших капіталістичних країн доводить нам, що наслідком революції в засобах продукції являється революція в головах суспільства¹⁾; наслідком же сих обох буває звичайно політична революція.

Сей мій погляд на значінне економічного розвитку Росії протягом останнього десятиліття, я гадаю, цілком виправдує моє бажання виділити її роки в відрубну главу, щоб тим самим підкреслити їх особливе значіння. Про те, о скільки сей мій погляд являється виправданим, судитиме сам читач із дальшого представлення справи.

Експлоатаційна довжина залізниць європейської Росії (без Фінляндії) в 1803 році була 29.114 верст; в 1902 р. — 46.325 верст, а з азійськими — 54.075 верст. Таким чином довжина залізниць за 10 років зросла мало не на 25 тисяч верст! Кількість паровозів за період 1892—1901 рр. зросла на 6.660, чи на 93%;

---

¹⁾ Що така революція розпочала ся в головах пролетарської частини російського суспільства (для петербурського пролетаріату підчас «коронаційних» страйків 1896 р.) — се ми бачили в попередній гл. Для інших частин російського пролетаріату трохи пізніше, для жидівської і взагалі для західних частин пролетаріату Росії раніш ніж для східних і полудневих, відповідно тому, як і революція в засобах продукції йшла в напрямі на схід і південь Росії. Се по части я доведу трохи згодом, по частин-ж, із огляду на розміри статі, залишу на боці. На революції в головах інших верств-російського суспільства за винятком селянства може спинюєть у кінцевих главах статі. Революцію-ж у головах селянства мені доведеть ся спеціально обговорювати в другій частині сеї статі.

пасажирських вагонів на 9.446 чи 119⁰/₀ і грузових на 176.402 або 118⁰/₀.

Вже самий сей горячковий зріст будівлі залізниць виправдує незвичайний зріст металургічного промислу, як також здобування земляного вугля. Додаймо до сього ще таку-ж горячкову будівлю воєнних кораблів, і стане ясно, чому розпочала ся така-ж горячкова будівля нових фабрик і заводів. Швидко зростав лісовий промисл, як також цегольна, скляна, та цементна продукція. Велетенський зріст нафтового промислу за сей же час, який став постачати нафту не лиш на внутрішній, а й на світовий ринок, викликав із свого боку попит на будівельні матеріали і засоби транспорту. Все се викликало величезний зріст великих промислових центрів; здвиг народу в них у свою чергу впливав на попит на будівлю помешкань, поліпшене мійського комфорту, як заведене електричного освітлення, трамваїв і т. п. Словом, все се сплело ся в одну шалену індустріальну гарячку.

Се загальне підняте індустріального життя, як також добрі врожаї 1893—96 рр. спричинили ся до високого піднятя і текстильної індустрії із 6219 міл. карб. у 1893 р. піднялась на 946 міл. в 1897, при зрості робітників у ній за тіж часи з 497.940 чол. на 642.520. Вартість виробів „харчівних“ продуктів за той же час зросла з 399·7 міл. на 648·1 міл. карб., а скількість робітників при їх виробі з 216.834 на 255.357 чол. і т. д.

А ледве чи не найкраще видно всю „шаленість“ сього індустріального розвитку країни на зрості основного капіталу різних акційних підприємств. В той час, коли за період 1854—1892 рр. він зріс на 919·3 міл. карб., за десятилітє 1893—1902 зріс він на 2.055·8 міл.! В 1894 р. засновуєть ся 63 нових акційних товариств із 54·6 міл. карб. капіталу, а в 1899 р. їх уже 327 з капіталом на 358·4 міл. карб.

Найкрасшим показчиком капіталістичного розвитку країни в наші часи являєть ся стан металургічного промислу. Отже виплавка чавуну з 68·8 міл. пудів у 1893 р. поступово і ступнево зросла в Росії на 177·5 міл. в 1900 р. За останні два роки вона зменьшила ся і в 1902 р. давала 155 міл. пуд. Продукція заліза та криці з 57·5 міл. п. в 1893 р. підняла ся на 121·8 м. п. в 1900 р., на 129 м. п. в 1901 р. і упала на 116·3 м. п. в 1902 р.

В 1890 р. Росія займала шесте місце по виплавці чавуну, тепер вона займає четверте, перегнавши Австро Угорщину і Фран-

цію. По виробу заліза і криці вона знов такі займає тепер четверте місце, випередивши в додаток ще й Бельгію.

Зріст виплавки чавуну і виробу заліза і криці за 1890—1900 рр. ішов так:

У Англії	—	чавуну на 13%	—	заліза і криці на —
„ Франції	„	„ 58%	„	„ „ 42%
„ Спол. Державах	„	„ 76%	„	„ „ 50%
„ Німеччині	„	„ 61%	„	„ „ 91%
„ Росії	„	„ 220%	„	„ „ 196%

Як бачимо, металургічна продукція, сей справжній живчик і найпевніший показчик ходу капіталістичного розвитку країни, зростає в Росії шаленим темпом, який опереджує всі інші країни в світі. А до сього ще треба додати, що навіть такий зріст металургічного промислу не задовольняв попиту на його продукти, на що вказує постійний зріст імпорту власне в сі роки продуктів закордонної металургії. Імпорт машин та апаратів зріс із 3·4 міл. пуд. у 1893 р. на 12·4 міл. пуд. у 1899 р. і тільки в 1900 р. став зменьшувати ся і з кожним роком спадає.

Для нас особливо цікаво буде вазначити особливий характер зросту темпа сього розвитку на Україні, в так званім полудневім районі, чи Донецькім басейні. Тут сей зріст приймає впрост казковий вигляд. Так наприклад виплавка чавуну за 1890—1901 рр. зросла на 595%, а виріб заліза та криці більш ніж на 600%¹⁾.

¹⁾ В шаленім зрості продукційних сил сього району України, і в нім передовсім, чи властиво в тих підвалинах, на яких він полягає та в обставинах, які його супроводять, слід шукати обґрунтовання передчасно ославленого питання «самостійної України». Інше розв'язання сього питання, без огляду на те чи за, чи проти самостійности, не має найменшої вартости і понесе з невблаганою конечністю повне фіяско, раз тільки стане в суперечности з напрямом розвитку продукційних сил України в їх цілому. Рікні політичні змагання так само потерплять із такою-ж невблаганою конечністю повне фіяско, коли їх стремління розійдуть ся з сими стіхійними силами розвитку України, і такі змагання і праця як одиниць, так і цілих «партій» заранім засуджені принести наслідки, яких здобував Сізіф від своєї невтомної праці. Тільки політичні змагання, оперті на теорії, яка буде обґрунтована повним науковим розслідом тенденції розвитку України, матимуть будучину.

Та теорія мусить бути справжньою науковою теорією не лиш опертою, а виснованою з досконалого і всестороннього вивчення прояв економічного життя України та їх взаємин, бо без сього «теорія» буде голим пророцтвом, яких нам і доси не бракувало.

Скільки ж робітників на гамарнях цього району зросла з 11.371 чол. в 1890 р. на 45.416 в 1899 р. З 1900 р. кількість робітників зменьшується і в 1902 спадає до 35.710 чол.

Назвати сей божевільний зріст „нормальним“ ледви чи прийде кому в голову. Аджеж такої „норми“ для розвитку великої індустрії не здібаємо не то що в наші часи на цілому світі, але навіть не знаємо в історії дотеперішнього розвитку інших країв подібних прикладів. Хиба справді прибереш яку більш відповідну назву для випадку, де протягом яких 20 років безмежні пустинні простори, на яких порпалось деревляне рало, вкрились величезними промисловими центрами з десятками тисяч населення, яке працює за вищоконаленими „останнім словом техніки“ верстатами і випrodukuje в рік більш сотні тисяч пудів металів, добуває сотки тисяч

Та вартість пророчств у наші часи — не велика! До останніх часів «самостійна Україна» була питанням не актуальної політики, а сказати-б так, чистої науки. Для певного розв'язання-ж його бракувало не лиш геніяльної голови, але й поперед усього — матеріалів. Розвитком продукційних сил України, о скільки знаю, ніхто (за виїмком одного, здається, Яснопольського) особливо не цікавився і науковим обробленням цього питання не займався. Се зрештою знаходить собі виправдання в тій «молодості» цього розвитку, а через те і в «чистій науковості» цього питання.

А про те, чи хоч би й на перекир цьому розвиток сей дає вже себе знати і в політичній житті. Наші російські товариші соціал-демократи, які ведуть перед робітничого руху на Україні в загалі, а у Донецькому басейні і виключно, вже тепер мусять із ним рахуватись і чисто експериментальним шляхом підходять до конечности його розв'язання, хоч роблять се також стихійно (як стихійний самий рух), що навіть не здають собі ясно справи не тільки із значіння, а й з існування цього питання. От наприклад що говорив председатель «З'їзду Південних комітетів та організацій» коли не помиляюсь, в 1901 році): «При величезній територіяльній розповсюдженности російського руху, при значній ріжноманітності промисловости, культурних та побутових умов різних частин Росії, витворенне в окремих районах з'єднаних організацій невідступно диктується життям, при тім, розуміється не на шкоду ділу загальнопартійної злуки цілого соціал-демократичного руху в Росії. До якого ступня дійшла свідомість необхідности районного з'єднання, чудово виказує факт виникну вже останніми часами ряду районних соціал-демократичних спілок, як Поволзьська, Сібірська, Північно-російська. Полудневий район що найменше має для цього стільки-ж даних, як перелічені. Не говорю вже про те, що в нього входять деякі з найспільніших у нас пунктів зі всіма ознаками спадкового масового політичного руху: сей район виявляє вистарчаючий ступень однородности в своїй промисловій структурі (відсутність текстильного промислу, величезний розвиток механічних продукцій, присутність значного континенту робітників-ремісників), як також в культурних умовах життя робітничих мас».

пудів земляного вугля, хиба знайдеш для сеї зміни иньше слово, як революція і то не лиш у засобах продукції, а взагалі в цілім устрою сього району.

В якій голові найтемнішого хлібороба сеї місцевости могли вдержатись консервативні гадки про незмінність сього світа і його порядків, коли на його очах, у самім його господарстві все перевернуло ся в верх дном! Що стало ся туг із народними звичаями, які заховувались в діда-прадіда, коли корінне населене затерлось і щезло в тих стотисячних людських хвилях, що напливали сюди з ріжних кутків Росії, ба навіть із за кордону, припливали шо року пові й нові?! І рало тут давно щезло; щез і сам тиновий селянин-хлібороб, щез разом зі своїм ралом. Він або перетворив ся на багача, коли йому пощастило мати шматок землі з рудою та виспало розуму на використання сього нового золота, або обдуре-

Тут виразно бачимо як жите випереджує теорію. А тим часом певна, науково-викрита тенденція дальшого розвитку України причинила ся-б до яснійшого зрозуміння житевих завдань ріжних політичних сил суспільства, усунула-б марну їх трату і тим самим прислужила ся-б до швидкого культурного, в широкім значінню слова, її зросту.

»Самостійна Україна« в наші часи перетворюєть ся з питання »чисто-наукового« на політичне, житеве; брак наукового його розв'язання дає себе відчувати вже зараз дуже боляче.

Російська політична революція в дальшій своїм розгоні безперечно поставить на порядок денний і се питання. Можна, звичайно, жалкувати, що питання так і досі лишаєть ся питанням, та зарадити сьому можна лише ширшою науковою працею. У всякому разі се буде зроблене, бо мусить бути зроблене, і буде зроблене тим швидче, чим швидче питання втратить свій академічний характер, чим швидче воно стане питанням політичного життя.

А се тепер станеть ся швидко.

А раз се станеть ся, тоді безперечно знайдуть ся і жерці »чистої науки для науки«, які знайдуть у сім питанню одну з найцікавійших проблем для своїх кабінетних праць. Тоді знайдуть своїх коментаторів усі і найдрібніші факти, тоді, коли зараз проходять мовчки мимо впрост кольосальних, як внішнім виглядом, так і величезним їх впливом на внутрішній уклад суспільного життя. Наведу їх тут пару:

Ще в 1890 р. на Україні металургія видавала менши половини продукції Уралу; в 1901 р. вона не лиш догнала Урал, але і переросла його так, що порція стала як раз противна: на Україні продукція в двоє більша уральської, і дає більш 53% загальної продукції чавуну за сей рік. В 1890 р. продукція заліза і криці на Україні була в 2½ рази менша ніж на Уралі і стояла на однім рівні з Польщею та центральним районом; в 1896 р. перегнала їх усіх, а в 1901 р. виносила вже 40% загального виробу сих продуктів у цілій Росії, тоді коли в 1890 вона давала лише 16%.

ний чи економічно знищений він ішов у ряди чистих пролетаріїв і розставав ся не лише з своїм ралом, але і з колишнім світоглядом.

А як ся сама велика індустрія мусить революціонізувати „своїх“ пролетаріїв! З висше наведених цифр ми бачимо, що в металургічному промислі кількість робітників зросла протягом одного десятиліття в четверо, а тут раптом за два роки зменшилася о цілх 10.000, себто на цілу чверть. Коли припустимо те-ж і для інших галузей індустрії, бо й факти тому не перечать¹⁾, то яку величезну армію безробітних будемо мати зібрану в однім місці!

Як сей розвиток і зріст продукційних сил України впливає на зріст суспільного життя, можемо бачити хоч би з такої допсії «Нового Времени» з Ростова Н. Д. Ще в 1854 р. бюджет міста Ростова не перестував 14 тис. карб., в 1879 р. він виносив пів міліона, а тепер (1903 р.) 1:3 міл. карб. В 60-х рр. «се було брудне, безладне містечко з завязками бурковки, сливе без шкіл, із пародією на шпиталь і т. п... Тепер він вузловий пункт 3-х залізниць із величезним пасажирським рухом і грузообігом, з 11 банками, на 3 міліярди обігу, з фабриками та заводами, в яких zatrudнені десятки тисяч робітників і продукцією на десятки міліонів карб., з 7 середніми і 70 початковими школами; се місто з водопроводом, електричним освітленем, із каналізацією, електричним трамваем, з трома просторими критими ринками і т. д., — з суспільною і 4 безплатними народними бібліотеками-читальнями, 3 великими газетами, 3 спеціальними місячниками і з 21 друкарнями».

А Ростов — се не виімок. У той час, коли населенне Ростова за трицятлітє 1867—97 р. зросло на 310% (з 29 на 120 тисяч), то Катеринослав зріс із 19.9 тис. на 121.2 або на 508%, а на Кавказі людність центру нафтової продукції Баку за той же час зросла з 14 на 112 тис., або на 702%.

Всі факти, наведені в сій не в міру широкій примітці, промовляють за раціональність «самостійности». Та не треба забувати, що се лиш окремі факти, вирвані з їх органічного звязку. Їм можна так само протиставити чимало також вирваних із того-ж економічного життя фактів, якими сміливо можна довести абсурдний «самостійности». І ми мусимо признатись, що доси у нас навіть і так то рідко хто обгрунтовував сю тезу. З дебільшого в сім пункті навіть у соціально-демократів ми здібаємо цілком не матеріалістичний спосіб думання. Вигадуть ся якийсь імманентний закон (в ту чи иньшу сторону, се все одно), якому дальший розвиток України по волі винаходців закону, підлягати конче мусить, і коли де який факт хто запамятав, що не перечив його «законові», то й оперував ним, у наївній певности, що в його руках грізний меч, вирваний із страшних таємниць чарівниці-природи, тоді як на правду се не більше, як копистка, запозичена у якої будь славної може й на цілім Покутю, та все-ж лиш на Покутю, ворожки.

Такий «науці», давно-б уже пора сказати годі.

¹⁾ В Донецькій басейні скількість робітників, що працювали при видобуванню мінерального опалу, з 67.526 в 1900 р. упала на 58-596 чол. в 1902 р., себто зменшилася на 9.000 чол.

Кожен із сих безробітних їсти хоче так само, як і за кращих часів, і то не сам, а з сім'єю, а заробити ніде. Він не провинивсь нічим. Працював справно, як і раніш, як і всі иньші. За що-ж, по якому праву його вижбурнули на вулицю, на голод та холод? Зростає злість і ненависть до фабриканта. Та тисячі таких же безробітних по всіх иньших заводах доводять у живі очи кожному, що винен тут не окремих фабрикант, а всі вони в купі, винні капіталістичні порядки, що дозволяють одним панувати над другими, як над худобою. Думка ширшає, приймає чим раз виразнійші форми. Лютість на всю сью неправду кипить і зростає. Ростає клясова сьвідомість і повертає голодні розрухи на стрійну та організовану боротьбу, боротьбу клясову, боротьбу політичну.

Так революція в засобах продукції творить революцію в головах робітників, так вона революціонізує цілу клясу суспільства і то клясу з невичерпаними запасами стіхійних сил, із незломною енергією, клясу, на плечах якої вибудували свій блискучий та пишній будинок сучасної культури пануючої кляси.

Але звернімось до економічного розвитку Росії.

Розвиток нафтового промислу за рр. 1893—1902 має такий вигляд:

	1893	1896	1900	1901	1902
	мільони пудів				
Корисний добуток нафти:	325	386	601	671	636
Вивезено нафти проданої з м. Баку	248	307	443	497	514
„ „ за кордон	60	64	87	93	92
Просверлено сажнів (в тисячах)	11	28	83	76	40

З 1889 по 1901 р. скількість фірм, що працювали у бакінськiм районі, зросла з 61 на 171. Скількість „найбільших“ із них лишилась на протязі сього часу незмінною — 15. І на їх пайку як в 89, так і в 1901 р. припадало $\frac{3}{4}$ цілої здобичі нафти, а середній здобуток кожної з них за сей час зріс із 9·7 міль. пуд. у рік на 33 міль. пуд. Половина всього здобутку нафти в 1901 році припадає на долю тільки шести фірм, чи $\frac{1}{28}$ загальної їх скількості!

Се такий приклад концентрації продукції, яких і у Америці не багато!

Перейдем до старої нашої знайомої, текстильної індустрії, яка власне ввела Росію в круг капіталістичних країн.

За 1896—1900 рр. кількість веретен у бавовняній промислі зростає з 5·1 на 6·4 мил. або на 27%, а кількість ткацьких верстатів із 113 на 148 т. або на 30%.

Коли зауважимо, що розвиток текстильної індустрії в загалі стоїть у найтіснішій зв'язку з закупною здібністю хліборобського населення, у якого за період 1897—1902 рр. загальний недобір, як наслідок хронічних неврожаїв, навіть по вирахуванню самого міністра фінансів був не менше мільярду карбованців, то стане ясно, як сильно сей чинник мусів був загальмувати поступовий зріст сеї індустрії. До сього додати ще треба і нестерпну опіку держави, від якої відхрещують ся, що називається, руками й ногами всі більші фабриканти. Цілий ряд „докладних записок“ до міністра фінансів силкується „добром“ довести, що „зниження цла на бавовну являється невідмінно-необхідною умовою“ дальшого розвитку сеї індустрії. А в деяких то й отверто, з певною горожанською смілістю говорить ся хоч би й таке: „Не підлягає найменшому сумніву, що високе цло на бавовну консервується пшні в тарифі зовсім не з метою підперти сеї промисл, а виключно в інтересах фіска“.

Для характеристики розвитку капіталізму в останні часи дуже цікаво приглянутись і до млинарської продукції. Коли перевозка житнього борошна залізницями з 1880 по 1900 рік зростає на 23 мил., або менше ніж на 50%, то перевозка пшеничного зростає на 90 мил., або в 4 рази. Зріст сеї виявивсь особливо яскраво в період 1893—1900 рр., бо власне підскачків із 53 на 121 мил. пуд. пшеничного борошна. Навіть народники устами п. В. В. пояснюють се не самим зростом залізниць, а також „величезним поспіхом мінового хазяйства“.

„...Досліди показують, що селяни більше та більше зменьшують перемелювання пшениці для особистого вжитку на вітряках, — до сього змушує їх також більша втрата зерна на сих млинах, — і з більшою охотою продають зерно, щоб купити борошно“. Волжський район, се один із головних районів продукції борошна. Пристані Волги відправили в 1893 р. — 79 мил. пуд., а в 1900 — 17·4 мил. п. пшеничного борошна. І се збільшення на 120% слід залічити головним чином на „абсолютне розширення млинарської продукції сього району“. Сим дається пояснити зменьшення закордонного експорту пшениці з Волжського району. Більша частина сеї пшениці перемелюється на скупчених тут парових млинах;

останні ужиткують також і сибірську пшеницю. Другий центр млинарської продукції лежить на Україні, переважно в Херсонській губернії.

Перейдемо тепер до продукцій обтяжених акцизом.

Скількість піскових і пісково-рафінадних заводів у цукровім промислі зросла з 220 в 1890 р. на 268 в 1900 р.; скількість зареєстрованого цукру з 24·6 на 48·5 міл. пуд.; скількість робітників (цифри їх не можуть бути названі певними⁴) зросла з 85.696 на 105.059 чол. Звертає на себе увагу зріст малолітніх: з 479 на 1.158, а скількість жінок із 9.328 на 12.584. На одного робітника в 1890 р. припадало 287 пуд. випродукованого цукру, а в 1900 р. — 461 пуд., що свідчить про сильний зріст технічної сторони продукції.

Зріст продукції виїшим виглядом своїм нічим не нагадує нам, що маємо діло з цілком виїмковим явищем, явищем аномальним у повнім значінню слова. За сїй же час зріст ужиткування цукру в Росії зріс не на 100%, як виріб його, а всього на 9%! Причина сьому криється в безглуздій державній опіці сього „промислу“. В Росії кожен, хто хоче вжиткувати пуд цукру мусить до монопольних у повнім значінню слова ціи сахарозаводчиків приплатити ще 1 карб. 75 коп. акцизу. При чім для цілої Росії наперед визначається норма вжиткування цукру на цілий рік наперед. Коли зріст попиту переростає сю норму, тоді російські ужиткувачі платять подвійний акциз, а власне 3 карб. 50 коп. з пуда! Звичайно, що при такій турботливій опіці урядом „рідного промислу“ стане зрозумілим, чому попит на цукор у самій Росії не зростає сливе зовсім.

Яким же чином при такій опіці ся продукція може не лише животіти, але й зростати досить сильно?

На се відповідь нам дає мудра політика уряду. Цукрова продукція Росії існує зовсім не для Росіян, а для закордонних ужиткувачів. В самій Росії цукор не знає, що таке конкуренція. Про неї він дізнається лише тоді, коли переступає кордон. Та щоб не так страшно було конкурувати, він переступав у рр. 1886 — 1891 з невеличкою підмогою турботливого уряду, а власне на пуд — 1 карб. 80 коп.! яка зветь ся „вивозною премією“. Покривала ся вона, розуміється, акцизом здертим із російського ужиткувача! Тепер же цукор іде за кордон без акцизу.

Як за кордоном конкурує російський цукор, видно хоч би з ціни його в 1900 році. В Росії пуд рафінаду коштував 6 карб. 15 коп.; коли його перевезти у Гамбург, то там можна продати за 4 карб. 30 коп., а у Лондоні навіть за 2 карб. 48 коп. І його везуть!

Щоб удержати на „нормальній“ висоті ціни цукру в Росії, які не дозволяють і гадати про його ужиткування ширшим масам народу, то російські сахарозаводчики вигодували ним у Англії свиний. Після тарифної захорони Англії і Америки від такої конкуренції сахарозаводчики мають право (і ним справді користуються) вигодувати своїм цукром свиний в Росії, без акцизу, розуміють ся. Для сього цукор тільки мусить бути денатуралізований. Наслідок сього такий: коли протягом 1898 року у Англії один чоловік ужив 92 ф. цукру, у Сполуч. Державах 70 ф., то в Росії — $10\frac{1}{2}$ ф., себто у 9 раз менше ніж у Англії. Коли ж зміркуємо, що заможніші верстви Росіяни не схотять зовсім обмежувати себе в сїм пункті і їсти 9 раз менше від середнього Англіїця, то зрозуміємо, що широкі народні верстви справді не бачать його і в вічі.

За те-ж російські сахарозаводчики можуть конкурувати за кордоном із таким успіхом, що дістають по 97% чистого прибутку на основний капітал, і се в 1901 р., під час кризи! Середня-ж норма прибутку, у „Моск. Відомостей“ виносить по словам сього тільки 27.5%! До всього сього лишається хіба додати, що переважна більшість сахароварень знаходиться в руках придворної петербурської кліки, а всі разом складають відомий синдикат сахарозаводчиків.

Що до горілчаної продукції, то кількість винниць із 1890 по 1900 рр. упала з 2.082 на 2.069. Упали самі дрібніші та середні заводи, скількість великих зростає з 7 на 9% загальної скількості винниць. Скількість випродукованого спирту зростає з 75.9 міл. відер 40° на 81.1 міл. в. Ужиткування зросло з 59.4 на 64.1 міл. в. Скількість робітників на винницях у 1900 р. була 32.020, та 10.988 чол. на фруктових-виноградно-горілчаних заводах, яких налічується 2.494.

В пивоварній продукції: скількість броварів за ті-ж роки невпинно зменшувалась і в 1.232 упала на 988. Упали головним чином дрібні і середні. Скількість робітників зростає з 10 325 чоловіків, 212 жінок та 34 дїтвків на 14.177, 989 та 337. Загальна

скільки випродукованого пива за 1896—1900 рр. з 43·6 міл. відер зросла на 47·7. В середньому один бровар видавав 41·7 тисяч відер у 1896 р. і 48·7 тис. в. в 1900.

В тютюновій продукції: скільки фабрик із 340 в 1890 р. упала на 248 в 1900. При чому скільки фабрик із продукцією 10—25 тисяч пудів тютюну і більше — зросла. Упали самі дрібні та середні фабрики. Скільки робітників зросла з 32.606 на 38.996 чол., середня на фабрику — з 96 на 157 чол. Скільки жінок у 1900 р. була 25.849 або 66·3% загальної кількості робітників, а 10·6% робітниць — малолітні. З 1890 по 1900 рр. вироб тютюну вищої бандеролі зріс із 959 на 1.233 тис. пудів, нижшої бандеролі з 2.556 на 3.033 тис. пуд. Технічне видосконалення продукції помітне скрізь; скільки нафтових, газових та механічних моторів значно зросла, скільки ручних зменшилась.

Нарешті в продукції сїрників: скільки фабрик за той же період із 290 упала на 123, а скільки випродукованих сїрників зросла з 143 на 208 мільярдів штук. Скільки робітників з 15.818 зросла на 17.687 чол., при чому відсоток малолітних (до 15 р.) зріс з 14 на 17%.

„В перелічених вище паростях продукції предметів особистого ужитку — закінчує д. Фіни — не дивлячись на ті ненормальні умови, в яких вони перебувають, ми бачимо таким чином як загальне явище: розширення продукції, поліпшення техніки, концентрацію продукції, збільшення кількості робітників і підняте продукційности їх праці“.

Коли-б ми захотіли сформулювати сей експериментальний висновок у загальнійшій формі, то мусіли-б сказати, що, не дивлячись на ті перешкоди, які терпить зріст продукційних сил Росії від перестарілої політично-правної надбудови, азійської державної організації для країни з західно-європейським, капіталістичним укладом суспільства, на перекір сим перешкодам, сей зріст продукційних сил Росії іде нестримно наперед революційним темпом.

А про що-ж сьвідчить той кустарний промисл, про який стільки і так часто говорять у Росії?

На се я відповім так. Коли в бурхливому потоці топить ся чоловік, то на безпечній скелі, що повисла над потоком, напевне збереть ся чи-мало добрих людей, які щиро та розпучливо кликати-

муть поміч звідки хочече, хоч би й з неба, аби тільки уратувати нещасного, ба навіть самі кидатимуть йому... випорожнені з-під шампанського пляшки; зловить нещасний та з'уміє затулити шийку в пляшці, щоб вода не набігла, то продержить ся ще якийсь час на воді. А від сього у чулих людей на горбку слези підійдуть аж під самі груди, що от мовляв, які вони гарні та добрі, підра-тували трохи „одного із малих сих“, а то-б давно пропав уже чоловік...

Як на те-ж усім таким чулим людям співчувати кустарям ро-сійський уряд дозволив. Тим то вони кидали часом кустарям навіть заткану пляшку; та все якось вода відносить. А кричати, коли се урядом дозволено, то так і не перестають. І в сїм лежить причина того, що для кожного закордонного читача російських легальних газет видавалось до останніх часів, що там має серйозне значіння „кустарне“ питання, а робітниче, в західно-європейськїм розумінню слова, не існує там зовсім...

В кустарнім промислі за останні роки ясно визначають ся дві течії: розмежування сих, колись тільки запомогових до хлібо-робства промислів від сього хліборобства і процес перетворення „хатньої“ форми продукції на фабричну. Для виказання сих двох течій возьмім типову кустарну губернію — Нижегородську.

У Павловськїм шлюсарськїм районї, що розкинув ся на про-сторї семи „волостей“ з населенням в 10.314 осель та 50.433 душ, за період 1889 — 1901 рр. скількість промислових осель зро-сла на 16% в той час, коли скількість осель у загалї і скількість їх населення зросла на 11%. Скількість промислових робітників-чоловіків у робучому віці зросла на 17%, в неробучому віці на 51·4%, а жінок на 195·3%! Вже в 1889 р. сей район мав про-мисловий вигляд, та все-ж група робітників, що вели поруч із шлю-сарством своє хліборобське господарство, налічувала $\frac{1}{3}$ населення. До 1901 р. група ся зменьшила ся на 18·8%, а група робітників, zatrudнених виключно в промислі, зросла на 21·4%. Навіть група чистих хліборобів підупала на 2·9%. Місцева земська статистика (Збірник пнж. губ. земства за 1902 і 1903 р.) в детального роз-сліду кустарного промислу робить такі висновки:

„Переміна, що зайшла за останніх 12 літ, мусить бути ска-рактеризована не тільки як зріст відносного значіння промислів у житю населення району, але також як побільшення розірван-

ности між промислами та хліборобством... Значіше хліборобства, коли не абсолютне, то порівнюючи, безперечно падає“.

„Не слід гадати, що становище осіб, які працюють на так званих „хазяїнів“, було гірше, ніж так званих „самостійних кустарів“... Ми прийшли до цілком протилежного висновку, а власне, що становище самостійних кустарів гірше ніж тих, що працюють на хазяїнів у себе або в хазяїнських майстернях“.

Торговий капітал уже давно увійшов у кустарний промисл і виказує себе в нім тим, що дає спромогу своїм таки сільським багатирям, чи мійським пройдисьвітам із тих кустарів видушувати собі від 25 до 100% за „доставку потрібних кустарям матеріалів!“ І се тоді, коли у кустарів довжина робучого дня 17 годин з дво-годинною перервою на обід, а зарібна платня 9 і менше карб. на місяць.

Наводити більше прикладів із сього нужденного життя впрост не має охоти, та, здаєть ся, й потреби.

При бесіді про кустарів усе встають слова Маркса, які відносили ся в свій час до Німеччини, а тепер цілком справедливо можуть бути пристосовані як до російського кустарства, так і до цілої Галичини:

„Ми терпимо не лиш від розвитку капіталізму, але і від невистарчаючого його розвитку“.

Як революціонізує зріст російського капіталізму село, і в чім се найяскравіше пробиваєть ся, я надіюсь показати в другій частині своєї статі. Та все-ж тут не можна оминати бодай внішніх відзнак сього процесу. Я, значить, тут хочу спинити увагу читачів не на самім процесі пролетаризації селянства, а лише на самих внішніх відзнаках його. Се будуть власне чужосторонні заробітки („отхожіє промыслы“). Очевидно без дальших доказів, що сі заробітки являють ся простою функцією і zarazом показником сього внутрішнього процесу. Як се не чудно, тут поліцейська державна організація Росії виповнює обовязки статистики. Власне необхідність брати пашпорт буде показником (хоч і не певним) зросту скількості заробітчан. За вісім літ 1893—1900 р. в 4 повітах Тверської губернії зріст скількості заробітчан хитаєть ся поміж 20·4 і 43·2%. Звичайно заробітчани раніше йшли переважно весною на хліборобські заробітки, що виявлялось тим, що паш-

порти брали на півржку, рік. З цього боку незвичайно цікавим стає зріст довголітніх паспортів, який свідчить про те, що звязки з рідним селом та ґрунтом рвуться чим раз то все рішучійше.

За період 1890—1900 р. коли паспорти, видані на рік і менше, зросли з 6.096 лише на 8.312, видані на строк від 2-х до 5 літ зросли з 10.500 на 193.163.

Картина розвитку російського капіталізму за останні роки в кожній окремій галузі її дає можливість спостерігти, що після періоду незвичайного, по нашому — революційного, зросту за роки 1893—1898 він різко обривається. Дальший темп розвитку не то що не прискорюється, а навіть падає. 1900 рік у Росії дає вже повну картину індустріального крізису, зі всіма типовими його прикметами.

Кожен, хто звик до того способу розсліду звязків і причин суспільних, а тим більш економічних явищ, якого ми додержувалися тут, згодиться в тим, що ми додаємо основну причину цього крізису власне в попереднім розвитку засобів продукції. Дякуючи загальному поступовому зростови введення більш видосконалених засобів продукції стала можливою та відносна надпродукція, яка потягнула за собою крізіс. Революційний зріст видосконалених засобів продукції випередив зріст можливого (при капіталістичнім устрою суспільства) попиту ¹⁾ на витворювані продукти.

Крізіс — се невблагана хронічна хвороба капіталістичної індустрії, якої не можна позбутися жадними способами, за відомком одного — заміни капіталістичного способу продукції соціалістичним. Та розуміється, що проти таких радикальних ліків протестували і протестуватимуть капіталісти, хоч і їм бідним доводиться не мало терпіти від сеї болячки. Звичайно, що „терпіння“ робітників помимо незрівняної гостроти і сили їх ²⁾ дають ся відчу-

¹⁾ Попит широких мас у капіталістичнім суспільстві не може зростати поруч, чи як наслідок їх дійсних житєвих вимог і потреб; він зростає і може зростати лише поруч зі зростом їх покупної сили, яка звичайно лишається далеко по заду їх справжніх потреб, через що потреби і вимоги широких мас населення ніколи не будуть заспокоєні в капіталістичнім суспільстві.

²⁾ Я не стану наводити тут прикладів. Їх досить було навіть у легальній російській пресі. Напр. по весні 1904 р. у Лодзі протягом одного дня поліція доставила у шпиталі 5 чоловіка робітників і робітниць, піднятих на вулиці. В шпиталях сконстатовано, що вони папали знесилені кількадезним голодом...

вати грандіозним масам і примуєть їх врешті взяти від капіталістів веденне продукції в свої руки, хоч би й на перекір волі і „правам“ сих останніх.

Разом із тим кризи́си являють ся певними показчиками розвитку індустрії; вони силою і розмірами своїми просто пропорціональні попередньому розвитку. Вони також руйнуванням дрібні́йших, технічно відсталих і слабших підприємств розчищують шлях до ще сильнішого і більш блускучого періоду розвитку індустрії, чим, розумієть ся, буде викликаний в свою чергу новий кризи́с. Такими хвилями йде розвиток продукційних сил у кожній капіталістичній країні. В міру того як капіталізм споює окремі країни в одну всесвітну цілість, кризи́си стають такими-ж всесвітними, одночасовими і розмірено періодичними, як морський приплив і відплив.

Російський кризи́с на сей раз розпочав ся рівночасно з західноєвропейським. Се являєть ся також досить певним свідком високого капіталістичного розвитку Росії, і яскраво виказує правильність погляду, що основною причиною кожного кризи́су є не що иньше, як власне зміна переведена в засобах продукції, при тій повній „анархії продукції“, яка панує в капіталістичнім суспільстві.

Ми мусимо раз на все тут сконстатувати, що кризи́си, помимо всіх нещастя, які вони несуть робітничим масам, як також дрібним підприємцям, мають і свою корисну сторону. А власне: кризи́си виказують яскраво суперечности капіталістичної господарки і безсилле сього способу опанувати тими самими силами, на яких полягає розвиток капіталізму; кризи́си революціонізують робітничу клясу, бо жорстокими карами спадають на робітничу спину за гріхи капіталістів; кризи́си проясняють клясову свідомість пролетаріяту, тим що на практиці доводять, яку ціну мають брехливі фрази про співробітництво капіталіста і пролетарія. Всім сим кризи́си наближають прихід соціальної революції, що має знищити „анархію продукції“ і завести новий соціалістичний лад, в якому кожна зміна в засобах продукції планомірно викликати́ме відповідну зміну і в суспільнім устрої, чим буде спричиняти ся до невпинного дальшого зросту продукційних сил на цілому світі, коли, значить, кризи́си зі всіма їх страшними наслідками стануть неможливими.

Коли звернемо ся до економічного стану Росії перед кризи́сом, то, звичайно, добачимо там крім згаданої основної, сказати-б

так, інтернаціональної причини також і деякі другорядні місцеві. До двох із них не зайвим буде приглянутись трохи ближше.

Само собою ясно, що „основна“ причина кожного крізісу в повній своїй силі могла-б проявити ся лише в абсолютно¹⁾ капіталістичній країні. Розуміть ся, що такої типової капіталістичної країни ніде на світі нема, а через те і в найбільш капіталістично-розвинених країнах між причинами кожного крізісу відграють не останню роль і чисто місцеві та хвилеві мотиви.

„В Росії — говорять д. Фінн — де процес переходу натуральної форми хазяйства в грошеву ще в повнім ході, де йде відділення мануфактури від хліборобства, а разом із тим витворення внутрішнього ринку, де покупна здібність більшости населення валежить від хліборобських доходів, де внішня і внутрішня торговля продуктами хліборобства грає таку визначну роль, годі не визнавати самого тісного звязку між промислом і хліборобством...“

Період урожайности 1893—1896 рр. дав сильний імпульс розвитку промислу, який по інерції пройшов, правда, загальні неврожаї 1897 і 1898 рр. Та коли і 1899 р. не дав повної врожайности, а капіталізм західної Європи скорчив ся в сильних приступах крізісу — сього було аж занадто досить для початку крізісу в Росії. Частковий неврожаї 1900 р. і загальний 1901-го зробили сей крізіс вирост страшним по своїй силі, подібних якому мабуть не запам'ятає навіть стара, досвідна на такі речі, капіталістична Европа.

Не меншу роль ніж хліборобство, відіграла в сїм крізісі й азіяцька політично-правна набудова Росії. Страшне, непомірне обтяжене народних мас ріжними, особливо-ж посередними податками і безхосенна марна трата сих грошей на ріжні забаганки самодурства, чи то пак, самодержавя, а ще більше на засоби охорони сього самодержавя, що виявляють ся в кольосальній, мільоновій армії — все се коли не прискорило приходу крізісу, то спричинило ся до поглиблення і зміцнення всіх його руйнуючих сторін. Коли-б не се російське самодурство, ми в праві були-б сподівати ся, що в той час, коли я пишу сї рядки, гострий період крізісу

¹⁾ Сим я хочу сказати: в країні вільній від усяких середніх клас, де вся продукція ведеть ся лише самими пролетаріями в підприємствах капіталістів і то виключно для ринку.

вже минув би і російський капіталізм вступав би вже в нову фазу підняття і розцвіту.

Непридатна для капіталістичного ладу азіяцька державна організація, наче навмисне в сей важний для російського промислу час, розпочала божевільну війну, якою в корені підрізує нормальний розвиток промислу, немов навмисне для того, щоб яснійше виказати всю свою непридатність, перестарілість, а в додаток і спорохнявілість навіть самої своєї організації.

Видосконалене техніки в сучасній індустрії, се безперечно певний показчик розвитку продукційних сил країни. Та сам поступ видосконалення індустріальної техніки вимагає концентрації підприємств, бо без сього самих поліпшень не удасть ся впровадити в жите. Звідси ясно велике значіння сконстатовання сеї концентрації для характеристики розвитку капіталізму в даній країні. Тому я, пригадавши читачеві той клясичний приклад новійшої концентрації підприємств, який ми бачили в нафтовій продукції, подам тут іще пару таблиць, улаштованих д. М. Т.-Барановським, які послужать не тільки природним закінченням картини економічного розвитку Росії, але також яскравійше відтінять Leitmotiv сього розвитку, вкажуть той дальший напрям, яким вони мусять іти при нормальних обставинних далі.

Бавовняноткальні фабрики в 50 губерніях Росії, в яких працювало більш як 100 робітників.

Клясифікація фабрик.

Р о к и	По 5 тисяч робітників і більше		Від 1 до 5 тисяч робітників		Від 500 до 1000 робітників		Від 100 до 500 робітників		Усього	
	скількість фабрик	скількість робітників	скількість фабрик	скількість робітників	скількість фабрик	скількість робітників	скількість фабрик	скількість робітників	скількість фабрик	скількість робітників
1886	—	—	26	40.844	27	18.059	115	23.097	168	82.004
1879	1	8.946	40	83.583	44	32.591	118	28.212	203	153.382
1894	8	54.981	60	119.013	48	33.462	108	28.050	224	234.506

Як бачимо, скількість робітників на всіх сих великих (не менш 100 робіт.) фабриках за 28 років збільшилася ся сливе

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХХХІ.

4*

в три рази, тоді як скількість самих фабрик не піднялась навіть на 50%. Скількість найменчих із сих фабрик навіть трохи зменшилась, а про те скількість робітників на них трохи побільшала. Більш помітний зріст фабрик із 500—1000 робітників. І скількість їх самих, як і робітників на них зросли більш ніж у півтора раза. Великі фабрики, від 1 до 5 тисяч, по своїй скількості, зросли в двоє, а скількість робітників на них мало не в троє. Нарешті величезних фабрик із 5 тисячами і більше робітників у 1866 р. не було ще зовсім, в 1879 р. була одна така фабрика, а в 1894 їх було вже 8. Скількість робітників на сих найбільших фабриках за 15 років (1879—94) побільшила ся більш ніж у 6 раз.

В 1886 р. на долю фабрик, що мали більш 1.000 робітників, припадало 49% загальної скількості робітників, в 1897 р. — 60%, а в 1894 р. 74%. На долю середніх і дрібних фабрик (менш 500 роб.) в 1866 р. припадало 28% загальної скількості робітників, в 1879 р. — 18%, в 1894 р. — 12%. В 1894 році на 68 великих фабриках було робітників мало не в троє більше ніж на решті 156 фабриках.

В вуглевій продукції на Україні концентрація йшла так :

Р о к и	Загальний здобуток земного вугля в сотнях вагонів	Здобути вугля (в сотнях вагонів) копальнями, які відпра- вляють що року :					
		5 тисяч ва- нів і більше	5—1 тисяч вагонів	300 вагонів до 1.000	100 до 300 вагонів	30 до 100 вагонів	менш 30 вагонів
1882	891	388	344	112	27	7	3
1884	1.078	535	379	173	22	7	1
1886	1.430	713	423	207	57	26	6
1888	1.911	1.011	573	181	89	44	14
1890	2.061	1.434	293	153	138	37	6
1892	2.801	2.184	260	253	69	32	4
1894	3.348	2.641	358	233	87	24	5

В 1882 р. здобуток вугля на великих копальнях (більш 5 тис. вагонів на рік) виносив трошки більш 40% загального річного здобутку, а в 1894 р. вже 79%. За 13 років здобуток на великих підприємствах зріс мало не в 7 раз! Нічого подібного не бачимо на дрібніших підприємствах. В 1882 р. здобуток вугля на дрібних (менше 1.000 вагонів) давав 17% загального здобутку, а в 1894 упав на 10%.

Загальну картину концентрації продукції можна бачити на сій таблиці упорядкованій д. Ільїним :

**Великі фабрики європейської Росії, на яких не менше 100 робітників,
в 71 продукції, про які маємо відомості за 1886 рік.**

	Р О К И			
	1886		1879	
Фабрики з 1.000 і більше робітників	всього	35	76	99
	з них з паровими моторами	35	76	99
	скільки-кількість фабрик	62.801	156.760	213.833
	скільки робітників	52.877	170.533	253.130
Фабрики з 500—999 робітників	всього	90	130	140
	з них з паровими моторами	68	119	140
	скільки-кількість фабрик	59.867	91.881	94.305
	скільки робітників	48.359	117.830	148.546
Фабрики з 100—499 робітників	всього	204	354	455
	з них з паровими моторами	109.061	141.727	156.699
	скільки-кількість фабрик	99.830	101.542	186.289
	скільки робітників	644	852	951
В С Ъ О Г О	всього	307	549	694
	з них з паровими моторами	231.739	390.374	464.337
	скільки-кількість фабрик	201.066	489.905	587.965
	скільки робітників	201.066	489.905	587.965
сума продукції в тисячах карбованців				

За представлену в сій таблиці чверть століття кидаєть ся в вічі зріст як самої скількості фабрик, так і робітників zatrudнених на них власне в найбільших підприємствах (по над 1.000 робітників). В 1886 р. на сих фабриках працювало 27% загальної скількості робітників усіх великих (по над 100 робітників) підприємств, у 1879 р. — 40%, в 1890 р. 46%.

Д. Ільїн вираховує для 1879 р., що великі (по над 100 робітн.) фабрики склали 4·4% загальної кількості всіх промислових підприємств і в них працювало 66·8% загальної кількості фабричних робітників. В 1890 р. великі фабрики виносять уже 6·7% всіх фабрик і заводів і на них припадає вже 71·1% всіх фабрично-заводських робітників.

Читач не мусить забувати, що в сій таблиці на закріплені воесім наслідки розвитку індустрії останнього десятиліття, яке ми характеризували як революційне, в якому, як було вказано више, концентрація в деяких паростях індустрії поступала велитенськими кроками на перед.

(Далі буде).

Ол. Вишневський.

На переломі.

(Далі).

VI.

Перед нами розвернула ся картина невпинного процесу перетворення економічних підвалин Росії, і то процесу, що йде останніми роками шаленим темпом.

Що-ж варт тоді ваш історичний матеріалізм? — питає не один скептик. — Адже-ж самі бачите: економічні підвалини Росії цілком перетворили ся, а царизм як стояв непохитним велетнем, так і досі стоїть. Чом же не міняєть ся ваша суспільна „надбудова“ відповідно до зміни її економічних підвалин?

Я в праві сподіватись, що сей закнд, коли мені хто й зробить, то зробить не щиро, виключно хіба в полемічних цілях. Аджеж про „непохитність“ самодержавя ніхто, ані навіть сам цар, за винятком хіба Победоносцева, зараз не марить. Яка тут справді „непохитність“, коли представник сеї непохитности, самодержавний цар всеї Росії, заходивсь свій трон стопами виборних від народу підпирати, коли він у розпуці навіть за револьвера хапаєть ся?

Ні, таким аргументам зараз навіть школярі російських середних шкіл не вірять уже. Колись непохитний царський трон тепер тріщить і валить ся, і кожному ясно, що дньом раніше чи дньом пізніше, а він утопить ся в тім морі народньої крови, що заляло цілу Росію від Манджурії аж по Петербург, Варшаву і Баку. Рано чи пізно, а потворна людодержна машина завалить ся і кріваве народне море розміє і знищить саме „гадюче кодрло...“

Рано чи пізно! А кожен, хто пильно приглядаєть ся, що дієть ся зараз у державі царів, як іде там житя, з певністю може

сказати: дні єї вже наступили! Наступили дні, в які „заговорять“ не лиш „і Дніпро і гори“, а ціла царська держава. І перший голос сеї змученої, затоптаної царським брутальним чоботом, приспаної попівськими брехнями, непереможної нової Росії ми вже чули 22 (9) січня, вже й „кров сторіками текла у синєє море“.

А все-ж машина самодержавної бюрократії спокійно „працює“ і гори паперових наказів та „циркулярів“ по інерції переходять в канцелярії в канцелярію, кружляють по цілій державі.

Варт зупинити ся над тим, яким то чином самодержавна азіятщина зуміла так пристосувати ся до тих економічних підвалин, які нищили по всіх иньших країнах абсолютизм, нищили тоді, коли економічні підвалини були далеко менше перетворені, коли сили капіталізму були значно менші? Се питання само по собі надзвичайно цікаве, та вяснення його не входить безпосередно в моє завдання. А все-ж хоч побіжно я мушу зупинити ся над ним і хоч загальними рисами накреслити бодай контур взаїмних відносин абсолютизму і капіталізму в Росії в їх цілому, щоб читач міг лекше розбирати ся в окремих фактах із сих відносин.

В свій час, власне після безславної савастопольської науки, російський абсолютизм знайшов у собі стільки здорового розуму, що став на дорогу ступневого самознищення, яким пішли колись королі англійські. Се робило ся з тим наміром, що, мовляв, хоч абсолютизм і пропаде, та за те ми, колись самодержавні, не пропадем. Приклади Кароля I. та Людовіка XVI. яскраво доводили, що з стіхіями не справитись жадними самодержавними силами і певне єї приклади навчили Олександра II. поділити ся з своїм зарозумілим дворянством такими мудрими словами: „Мусимо дати волю зверху, бо все одно візьмуть її самі знизу“. Звичайно що кожен добре зрозумів, що воно значить „воля взята з низу“. Олександр II. зрадив самодержавну ідею, бо зрозумів, що бувають часи, коли навіть за самодержавну ідею доводить ся проливати кров. Олександр II. не був Дон-Кіхотом, він хотів жити і царювати. І він справді лишив ся царем, тільки вже не над середньовічними васалами-панами, а над купцями, капіталістами. І хоч він, як і його наступники, і далі величають по старій пам'яті дворянство „опорою трона“ та кидають сьому дворянству недоїдки з стола дійсних панів країни, золотих промислових калиток, — то се була з початку може й несвідомо ще помилка вєтпчання по інерції,

а де-далі, то для всіх ставало ясно, що се самі слова, без усякого змісту і значіння, звичайна урядова брехенька. Цілком певно, що Олександр II., який увільненням крепаків розчистив шлях від середньовічного хламу для зросту капіталізму, не сподівався зовсім, що ті Колушаєви і Разуваєви, для яких користи він не пожалував навіть свого родовитого дворянства, що всі ці золоті калитки стануть такими певдячними і зухвалими, що самі протягнуть колись свою купецьку руку до самодержавного скипетру. Він не знав того, що золото не пам'ятає про кого иньшого, лише про самого себе, він не знав, що золото не розуміє, що воно таке за штука на світі вдячність, що для нього є тільки одно єдине зрозуміле поняття, се користь.

Російське купецтво пішло швидко новими шляхами в гору і швидко стало з безправного — самодержавним. Російський уряд мусів стати його вірним слугою, щоб тільки всемільне купецтво мовчало і дозволяло хазяйнувати над другими верствами російського народу. І купецтво до останніх часів всемілостивіше се дозволяло, дозволяло фактичного свого служку, російського самодержця, фіктивно величати і своїм паном.

За се російське самодержав'є мусіло поставити інтереси золотих калиток превніше всього земного. Воно з вірністю ланцюхового пса люто кидалось на кожного, хто тим чи иньшим способом пробував не дати проковтнути себе ненажерним калиткам, і в першу чергу, розуміть ся, на пролетаріят. Се завдання обороняти спеціально російські золоті калитки, хоч би і від закордонних таких же калиток, було єдиним річевим аргументом за *raison d'être* самодержав'я. Та біда самодержав'я, а щастє широких мас у тім, що з розвитком продукційних сил Росії, зі сповненням її з рештою капіталістичного світа в одну цілість така оборона спеціфічно російської калитки тратить усе своє значіння, бо ся штучна оборона стає дуже дорого обходитись самим калиткам власне тим, що за свою штучність вимагає дуже великих видатків, а крім того своїм гнітом на всі иньші верстви народу, штучним висмокуванням останнього гроша з кишені своїх підданих другою рукою руйнує тим самим і добробут самих російських калиток, бо не дає зростати потрібному для дальшого розвитку капіталізму внутрішньому ринкови. І се все змушує самих російських капіталістів подумати про те, що вони-ж уже не діти, що вони своїми природними силами да-

леко лекше, краще і дешевшою ціною зуміють справити ся з своїм ляхом.

А тим часом, протягом останніх десятиліть з ростом сих нових для самодержавя функцій значно змінила ся ціла організація потрібна для їх виконання. Виросла невидана досі ніде бюрократична армія, яка вела перед цілого життя держави і мала на обовязку оберігати інтереси капіталістів, а поруч з нею, як її прислужниця, а разом і виконавча сила — мілітарна армія, яка зросла також до невиданих ще ніде розмірів. Сею останньою самодержавна бюрократія послугувала ся в двох напрямках: проти ворогів внутрішніх і виїшніх. Ворогом виїшнім уважало ся кожного того, хто посягав на ті ринки, на яких хотіли запанувати російські капіталісти. До ворогів внутрішніх, крім природних ворогів капіталістів — пролетаріату — залічено також і всіх ворогів самодержавної бюрократії¹⁾. А тим часом зі зростом розвитку продукційних сил Росії, в міру того, як росла сила капіталістів, витворювалась і нова ворожа їм пролетарська сила. Самодержавна бюрократія в запальній боротьбі з сим ворогом капіталістів зуміла просвітити клясову свідомість пролетаріїв на стільки, що російський пролетаріат став організувати ся в політичну партію і в наші часи став такою суспільною силою, з якою не рахуватись годі. Самодержавний режим змушений був визнати, що він не в силі зломити собою ворога капіталістів, і навпаки, побачивши в робітництві свіжу могутню силу, він спробував зрадити капіталістів, як колись зрадив дідичів, і увійти у спілку з робітниками. „Зубатовишна“ і її безславний кінець довів російським самодержцям, що першим пунктом спілкової умови з робітниками може бути лише смерть абсолютизму. І самодержавці, як та побита собака, знов вернули ся до капіталістів, як до свого хазяїна. Однак в наші трівожні дні капіталісти щось дуже холодно, а як де, то й грубою лайкою здібають безрадних „самодержців“, що вже не вміють самі вдержати ся на власних ногах, бо не можуть знайти твердого ґрунту.

І справді коли царська внутрішня політика може шукати ще вірности в золотих калитках, то вони-ж являють ся і тим останнім

¹⁾ В наші часи російська бюрократія дійшла до справжнього самовладства. Цар не має навіть і тіни якоїсь сили. Все робить ся по волі і наказу верхньої бюрократичної кліки.

пристановищем на силу і значінне якого ще сяк-так можна було-б покласти ся самодержавю. Та ба! Калитки починають розуміти, що з сим безглуздим самодержавем тільки більшого клопоту набереш ся, ніж користи з нього видобудеш. Адже-ж уся ся японська катастрофа викликана не ким иньшим, як сим божевільним урядом не лиш на своє безголова, а й на їх купецьке. Яка-ж тут порука, що слідом за сею не наступить і слідуюча така-ж, коли не гірша? Та вже й наступає. Грізною марою вже нависло над державою цілковите банкрутство. А хиба банкрутство держави не підриже в корені самого російського капіталізму? Ні, російські калитки починають розуміти, що пора вже перестати грати в жмурки і стати отверто і прилюдно „честь честью“ російськими самодержцями, як воно фактично вже давно стало ся.

Абсолютнам у купцях не може знайти певної „опори трону“. Такою опорою трону могла-б бути лише поземельна аристократія, аграрії. Та що-ж, коли їх політична сила така мізерна, що самодержаве бачить, що сей спільник і гроша мідного не варт. 44 роки пройшли з часу фактичного розриву абсолютизму з аграріями. Весь сей час капіталізм невпинно зростав і набрав що раз більшого політичного значіння, зміцнював свої сили, і весь сей час аграрії вели пужденне, жебрацьке політичне жите і за сей час відучили ся говорити гордовитим шляхетським голосом, а цілком присвоїли жебрацькі манери. Чи-ж може ся пікчемна верства російського суспільства стати знов опорою трону, як то було колись за тих „добрих, старих часів“?

Ні й ні!

Лишаєть ся один єдиний ратунок для самодержавя — се за-грати на реакційних струнах та стремліннях дрібного селянства. Та купити його можна лише ціною обезземелення всіх дідичів і самого самодержця в першу голову, а у нього-ж то бідного 8,000.000 десяти сьвятої землиці! Дорога се ціна і небезпечний се спосіб. Та все-ж мусимо визнати, що се єдиний зараз раціональний спосіб ратунку самодержавя. Поділом панської землі поміж селянами цар би, здаєть ся, зміг знайти досить міцну підпору в селянстві. Та біда тут у тім, що й селяни як „опора трону“ вимагали-б демократичного перестрою суспільства; біда і в тім, що такий переділ землі розчистив би шлях і для капіталістичної господарки і під животворним впливом індустриального розвитку пролетаризація селянства пішла-б далеко швидшим темпом, ніж ішла досі, а проле-

таріят несе смерть самодержавю. Все-ж сии шляхом російське самодержавє могло-б ще на якийсь час протягти свою агонію, могло-б віддалити неминучу його руїну. Та сподівати ся сього кроку від самодержавя, се значить гадати, що і абсолютизм може щось забути, може чомусь навчитись. Ми-ж знаємо, що таких гріхів за абсолютизмом ніколи не волило ся. Ми знаємо, що кожна революція монархами вважала ся лише за простий бунт, і вони для боротьби з революцією вживали тих самих способів, що і для боротьби з „бунтом“. Переконати-ж їх, що се революція, часто буває в силі лише гільотина, яку для них вибудовує зреволюціонізований народ, рідко які иньші, меньш дошкульні засоби. Від засліпленої російської бюрократії, як і від напів божевільного Миколи Кревожадного було-б смішно сподівати ся такого серйозного і ясного розуміння важности політичної сучасної хвилі.

Руїна самодержавя під напором революційних сил народу і в першу чергу сил пролетаріату неминуча.

Щоб читач міг перевіритись сам на житєвих фактах у тому, що російський абсолютизм, занедбавши свою природу піднору — високородну феодальну шляхту — протягом останніх десятиліть тратив що раз то більше співчутя своєю внутрішню фінансовою політикою, а за останні роки і виїшньою, у золотих мішків, яким служив в міру свого розуміння, щоб виказати се, мушу навести хоч де-кілька яскравіших фактів. Шукати-ж їх недовго. Кожен факт з фінансово-державних операцій аж надто бє в очи тим противенством інтересів справжніх житєвих капіталістів, якими вже давно стали російські капіталісти, інтересам самодержавної бюрократії, що доконує сих операцій навіть тоді, коли гадає, що доконує сього в інтересах самих капіталістів!

На 1905 рік державна розпись сподіваєть ся доходів на суму 1.979,755.618 карбованців. Се значить, що бідна країна, яка може похвалити ся хронічним недоїданням широких народніх мас та справжніми голодовками, мусить знести до розпорядку самодурної бюрократії мало не 2 мільярди карбованців.

Як се мусить обезсилити покупу здібність населення, а тим самим ще зменьшити той рипок, на якому і так уже дуже залежуют ся товари російських капіталістів!

Наслідки такої розписі відомі добре всім. Вони виявляють ся в продажі коний, худоби і иньшого реманенту, недоїданням, голо-

дуванням, довгами, „недоїмками“ і врешті що раз більшою і ширшою руїною селянства.

А до цього додати треба ще й певність у тому, що гроші сї підуть на різні божевільні примхи самодержавя, от хоч би такі, як російсько-японська війна! Та з сими і не криється самодержавна бюрократія. Вона тільки обережно оминає в „державній розписі“ сей дразливий пункт.

„В предкладену Вашому Імператорському Величеству розпись не ввійшли видатки на продовження війни з Японією. Докладне справозданне про всі видатки, які зроблено на війну, і про засоби, якими їх покрито, буде в свій час виложене в справозданню державного контролю“.

Для чого справді квапити ся з такими дрібницями! На всьо прийде свій час! Кого там справді може дуже обходити в Росії, що за один 1904 рік державний довг зріс більше ніж на 600 міліонів карбованців в додаток до колишніх 6 міліярдів одних закордонних довгів?! Кого там так дуже може обходити те, що обіг золота в державі зменьшив ся на 100 міліонів карбованців, а паперових грошей збільшив ся на 250! Чи-ж російський підданий не мусить дякувати турботливу бюрократію за те, що золото не буде йому більше так немилосердно дерти кишені?!

За те кожен російський горожанин з радістю довідаєть ся, що в 1905 році міністерство внутрішніх справ одержить 108 міліонів карбованців, а на самих „особь царской фамилии“, чи по термінології о. Гапона на „гадюче кодро“ — 16 міліонів карбованців. Не без здивовання російський горожанин довідаєть ся, як то дешево йому в сїм році обійдеться ся „окремиї корпус жандармів“, всього на всього 5½ міліонів! Розумієть ся, що сюди не входять ті величезні суми, які обовязково видають ся на поліцію і жандармерію містами, земствами та сільськими громадами.

Та все-ж можемо бути певні, що при читанню сеї державної розписі не один капіталіст тяженько зітхнув, що мимо його кишені пролетіли такі величезні суми, бо-ж при добрім „правопорядку, як у людий“ вони-б не минули її!

Як висмоктують ся гроші з широких народніх мас, чим у корені самім підривуєть ся зріст внутрішнього ринку — се можна бачити хоч би от із сих даних. В 1885 році безпосередні податки виносили 100 міліонів, а тепер, в 1905 р. 139 міліонів, тоді як загальна сума доходів за той же час зросла з 764 міл. на 1.977

мільонів карбованців. Як бачимо, безпосередні податки в зрості державного бюджету не відграють ані найменшої ролі.

Коли-ж порівняємо посередні податки з тих же самих дат, то побачимо, що вони за тих 20 літ зросли більш ніж на 100%! А власне з 362,529.829 карб. 1885 р. на 758,500.920 в 1905 р. себ-то побільшили ся на 395,971.091 карб., і тепер виносять 42% цілого державного бюджету.

Не мішає завважити, що за сей же час доконано одну з найбільш характерних „реформ“, реформ типових для самодержавя. Притягнуто до плати податків і заможні, багатіші верстви. Притягнуто, розуміється, на папері, а не на ділі. Так напр. заведено квартирний податок, який виносить цілих... 4 міль. карбованців! Та звідси треба відкинути ще добру половину на організацію збирання сього податку, та додати, що всім тягарем своїм він падає якраз на незаможні верстви. Але верхом спритного фокуса треба визнати промисловий податок. Він дає цілих 68 міль. карб. Се офіційально. А неофіційально на той же самий промисел видається, як правило, по кількості мільонів річно в формі різних позичок, запомог, казенних замовлень і т. п.

А найкраще приглянути ся до такого факту, як будівля манджурської залізничної лінії. Будував її російський уряд очевидно в цілях прислужити ся своїм золотим калиткам, дати їм спромогу завоювати новий ринок для своїх товарів. Залізниця ся (коло 2.400 верст) обійшла ся урядови в 354—365 міль. карб. (Справоздань будівничої комісії так і доси не подала, а гроші, можна сказати, зникли кудись без сліду), або від 147 до 152 тисячі карб. на верству. Коли поміркуюємо, що далеко важча будівля сибірської залізниці обійшла ся по 85 тис. карб., при чому в свою чергу була вибудувана дуже „дорогою“ ціною, то воно аж надто цікаво-б було переглянути манджурські рахунки... Та ба! Мало що кому цікавому вуває?

У всякому разі затрата 360 міль. карб. у Манджурії, мільонів здертих з внутрішнього ринку на те, щоб доставити можливість капіталістам стягати їх десь у далекій будучині з Манджурії — се дуже не купецький рахунок. А ті наслідки, які дала ся залізниця — Порт Артур, Ляоян, Мукден і поки що два мільярди карбованців і ще й далі не видно кінця-краю сим видаткам, — се занадто вже дорога ціна за послуги самодержавя капіталістам. Та й послуги ті виявляють ся тепер хиба в тому, що наймогутніші ка-

піталістичні заклади стають, бо робітники розпочинають страйки не лиш економічні, а й політичні. Звичайно, що миролюбивим капіталістам такий уряд стає чим раз більше не до смаку і вони мусять подумати про заміну його парляментарним, при якому в їх руки безпосередно попаде вся влада і вони самі напевне зуміють далеко краще подбати про свої інтереси, ніж се робить за них безглузде самодержавя.

Тим більше мусять додумати ся до сеї простої думки російські капіталісти, що се безладне халяйнування стало останнім словом бюрократичної мудрости і виведене давно в принцип, який до наших днів незмінно переводить ся в жите. Ще міністер фінансів І. Вишнеградський винайшов певний спосіб такого „принципйального“ халяйнування. Суть його полягає в тому, щоб забезпечити спокійний хід державної машини в неспокійні роки, як от роки крізісів, то що. Ми справді бачимо, що у всіх західно-європейських країнах, де державний бюджет підлягає справжньому контролю, крізіси дають себе відчуті дефіцитами. Так наприклад під час останнього крізісу ми бачили, що дефіцити у французькій розписі все зростають із самого початку крізісу в 1900 року. З 1901 р. починаєть ся теж саме і в Німеччині. Англія також уже четвертий рік має дефіцитні розписі. А в Росії, де крізіс прийняв незвичайно грандіозні розміри і загострив ся останніми подіями, „все обстоїть благополучно!“ В Росії з року в рік у розписі ми бачимо надвишку звичайних доходів над звичайними видатками. Недороди і крізіси, все се дрібниці, з якими тільки такі дурні як західно-європейські міністри не вмють справити ся. Геніальні голови російських міністрів давно винайшли спосіб і зветь ся він „вільною готівкою“, винайдений згаданим уже міністром Вишнеградським. „Не слід гадати, — писав він у розписі на 1889 р., — що фінансове завдання розв'язано добре, поки в звичайнім бюджеті не дійдемо до такого перевищення доходів, яке разом з надзвичайними впливами, не зважаючи на кредитові операції, могло-б покривати цілком щорічні надзвичайні видатки... Головнішим і наймогутнішим для того засобом повинна служити економна ошадність у видатках державних засобів“. Та в 1892 році він говорить: „Сі нові джерела, в якому-б вигляді не уявляти їх, в дійсности завше зводять ся або на встановленне нових або до підвищення існуючих податків“.

Як бачимо, кожному лихові є два способи зарадити: або встановити нові або підвишити старі податки, се вже який спосіб кому більш до вподоби. І Вишнеградський так старанно проводив в жите свій „новий“ спосіб, що коли кидав міністерство в 1892 р., то лишав вільної готівки 305·8 міл. карб. Варт однак пригадати, що п. Вишнеградський закінчив свою фінансову кар'єру тоді, коли його система встигла вже показати на народі свої добродійні наслідки. Власне в 1891—92 рр. голод обхопив 475.000 кв. верст і коло 30,000.000 душ селян, і на великий жаль п. Вишнеградського прийшло ся з його „вільної готівки“ видати голодним людям 200 міл. карбованців!

Звичайно, що такі дрібниці не помішали наступникам д. Вишнеградського не то що йти слідом за своїм геніяльним попередником, але де в чому й своїї геніяльності додати.

І ся рабівнича дома і крутійська та безславна за кордоном фінансова політика йде і досі. Як нікчемно та безславно ведеть ся вона за кордоном, дає добрий приклад хоч би досить широко відома так звана „таможенна війна з Німеччиною“ із за підвищення Німцями цла на збіжжє. Закінчила ся вона умовою 29 січня 1894 року на десять літ, по якій на російські жито і пшеницю накладено цло в 26 $\frac{1}{2}$ коп. на пуд, на овес — 20 $\frac{1}{2}$ коп. і на ячмінь — 15 коп.

Коли в минулому році довело ся відновити сю умову, то російський уряд мусів пристати на підвишенє цла з російської пшениці на 15 коп. з пуда, з жита на 11 коп. і 20 коп. з вівса. Погрози Росії підняти цло на німецькі вироби, якими греміли до початку війни, були звичайно пустими перехвалками, яким практичні німецькі аграрії з німецьким урядом на чолі знали властиву цїну і вміли запевнити індустрияльних своїх крезів, що від російського слова до діла ще дуже далеко... Нічого дивного, що сі сподіванки й виправдали ся, особливо коли пригадаємо, що се цло являло ся одною з умов, під якими затягнуто російську позичку в Німеччині в тому-ж таки 1904 р. на японську війну.

Тепер російське міністерство фінансів дожило до того, що навіть вірна аліянтка Росії, дрібна французька буржуазія, порадила шукати дурнійших де-інде і відмовити нової позички. Відмовила вона під впливом тих невеселих виглядів на будучину царської Росії, які малюють ся в уяві кожного, хто вдумаєть ся

в Мукленську катастрофу, не саму по собі, а як природне закінчення цілорічної Куропаткінської кампанії, а ще більше хто вдумається в події, які розпочалися кривавим 22 (9) січня на вулицях Петербурга.

Доказувалися!

Сій господарці, а разом і самим господарям історія в наші дні ставить своє невблагане: шах і мат!

(Далі буде).

Ол. Вишневецький.

Крім згаданих в тексті авторів, як також біжучих газетних статей головною підвалиною для гл. V і VI послужила стаття д. А. Фінна: «Промышленный капитализмъ въ Россіи за послѣднее десятилѣтіе» в збірнику «Очерки реалістическаго міровоззрѣнія», Петб., 1904.

На переломі.

(Далі).

VII.

Занкуваті резолюції російської земщини п. Струве (проводир російського лібералізму і редактор органа „конституціоналістів“ „Освобожденіє“) привітав, як поворотний лункт у цілій новочасній історії Росії. Слідом за п. Струве і буржуазна преса З. Європи не скупилась на возвеличення „геройства“ вельможних земців. Ніхто крім соціалдемократії не зваживсь виказати дійсне значіння сього кроку, все холоцтво вельможних самозванних представників народів Росії.

Новий представник урядової „диктатури серця“ кн. Святополк-Мірський дозволив з'їхатись земцям. За кілька днів до з'їзду їх князь роздумав і заборонив сей з'їзд. Земці без жадного протесту проти сего брутального вчинку з'їхались крадькома за неофіціальним дозволом того-ж таки Мірського і потай від народу, як се сконстатовано вже, під охороною поліції і жандармерії відбули свої наради. Поліція і жандари, вірні слуги самодержавя, охороняли сих „народних представників“ від можливого виявлення до них... співчуття народних мас! І на с'їм то з'їзді і такими народними передставниками було ухвалено на папері, що народу потрібне вже обмежене сучасного абсолютизму певними правовими нормами. Земці не завагались виставити вимоги цілої Росії, хоч вони лиш самі себе до такого вислову уповноважили. Вони ні словом не зрадили того, що виставлені ними вимоги, се вимоги тільки їх власні, вимоги вельможних, а що найбільше заможних верств

російського суспільства. Ні, вони без стиду і сорому свої інтереси назвали інтересами цілої Росії, вони заховали від народу самий факт свого в'їзду, на якому радили про „народні“ інтереси; вони свої ухвали, як вимоги народу понесли в льокайський спосіб (неофіційно) до п. міністра і самі потихенько розіхались по своїх теплих кубельцях чекати, як то абсолютизм сам себе обмежить після сього „внушительного голосу страны“.

Сей огидливо-боязувний крок російського лібералізму проголошено „історичним кроком“ незмірної ваги, поворотним пунктом російської історії!

Для виправдання вже занадто великої уміркованости сих політичних дегенератів прийшлося виступити тому-ж таки п. Струве. Для виправдання своїх панів він пішов шляхом інсинуацій про таку-ж нереволюційність народних мас.

7 (20) січня 1905 р. він писав :

„Революційного народу в Росії ще немає...

„Російський робітник культурно відсталий, забитий і (ми маємо на оці, головним чином, робітників петербурських та московських) ще не досить підготовлений до організованої суспільно-політичної боротьби“.

9 (22) дало яскравий доказ того, що пролетаріат у всякому разі більше „підготовлений до організованої суспільно-політичної боротьби“, аніж усі земці вкупі з п. Струве разом. Пролетаріат цілої Росії підтримав свої вимоги, підтримав політичним страйком по цілій Росії, в якому взяло участь більш мільона робітників, підтримав вимоги покликання конститутивної Ради, обібраної загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням!

Всякі коментарі до сих фактів зайві.

З 9 (22) січня робітник став і для таких пп. як Струве, для всіх лібералів взагалі, цяцяркою, на яку вони тепер налюбуватись не можуть. Вони тільки тепер з'умили зрозуміти силу і значінне пролетаріату в Росії; та треба зрештою сказати, що й доси не всі ще розуміють його у всій його величі. Тепер і в „Освобожденії“ і у всіх легальних ліберальних органах ми здиваємо самі діфірамби робітництву. Ще не так давно, під час панської „весни“, коли представники пролетаріату являлись на ліберальні банкети, на яких пани обсуджували сучасне політичне становище Росії, сих представників пролетаріату зустрічали такими привітами: „Вон,

вон, замолчать!“ „Геть звідсіля!“ лунало у Харкові, так само як у Ростові і Києві...

Тепер не те. Тепер пани ліберали визнають отверто, що „...про фабричний пролетаріят почали спеціально піклуватись як у нас, так і на Заході зовсім не тому, що про його інтереси заговорили на банкетах. На банкетах та в парламентах про него й заговорили власне від тоді, коли з цілої працюючої маси промисловий пролетаріят виділився в силу здібну вплинути на поліпшене загальних культурних умов...“ („Наші Дні“ ч. 35).

Помаленьку і російські ліберали додумують ся, що конституцію їм може дати не Ніка-Мілуша, а робітничка кляса. Ліберали починають розуміти можливість революції в Росії і переконують ся, що ся революція буде революцією в головній мірі робітничою.

І поруч із тим, як таке розумінне дійсного стану річий захоплює все ширші і ширші верстви суспільства, іде далі його революціонізуванне, випрямляють ся принижено зігнуті спини царських підданих і замість льокайсько-панських вірнопідданчих адрес російський ліберал починає відчувати себе горожанином, чоловіком і говорить уже природним людським голосом.

Даймо краще слово „Нашим Дням“ (ч. 23):

„Кн. Святиполк-Мирський вступив у міністерство незабаром після вибуху 15-го липня; він виходить із него через кілька днів по „вибусі“ 9-го січня. Часи між сими датами — тривожні, тяжкі часи. З одного боку, — напружене суспільної думки, що зростає не днями, а годинами; з другого — незрушима, безнадійна закамєнілість існуючого ладу...

„Коли кн. Святиполк-Мирський говорив про „широ-зичливе і щиро-довірливе відношене до суспільства“, він був певен, що суспільство чекає від нього часткових поліпшень, часткових реформ, паліятивів, що м'ягчили-б існуюче зло. І він гадав, що на довіре суспільство відповість йому таким же довірям.

„Він помилив ся... „Система“ т. с. Плеве довершила політичне виховане російського суспільства; вона виховала в нім недовіре до гарних слів і жадобу самодіяльності, — самодіяльності за яку-б не було ціну.

„Стоячи на ґрунті політичного status quo, — а кн. Святиполк-Мирський стояв власне на тім ґрунті, — не можна було виказувати суспільству довіря і чекати довіря в його боку.

„Скажемо просто : при сучасних умовах у нас у Росії, перед кожним державним діячем стоїть дилемма :

Коли він хоче якою-б не було ціною підтримати — хоч на короткий час — існуючий бюрократичний (чит. самодержавний В.) режим, він мусить іти шляхом, вказаним т. с. Плеве. Про довіре до суспільства в таких разі не може бути й мови ; треба рахувати на силу, — і лиш на неї.

„І навпаки, коли він хоче прикликати суспільство, в організованих формах представництва, до дружньої спільної праці в урядом на користь Росії, хай він сміло повторить слова про довіре уряду до народа. І сї слова стануть тим елеєм, який втихомирить розбурхане море народнього життя.

„Така та дилемма, яку так або інакше треба розв'язати. Кн. Св'ятополк-Мирський не зумів чи не схотів її зрозуміти. І уступаючи в міністерства, він покидає край таким же нещасним, таким же розбурханим, яким застав його вступаючи в міністерство.

„Чи зрозуміє сю дилемму той діяч, що прийде на зміну йому ? І коли зрозуміє, як він розв'яже її ?

„Одно хотіло ся-б сказати : будувати політику на засаді : „Après moi le déluge“ в наші часи небезпечно, бо у кого-ж може бути певність, що „le déluge“ наступить „après moi“ ?

Таким тоном говорить легальна російська часопись. Сьому-б ніхто не повірив до 9 (22) січня, хто хоч трошки приглядав ся до суспільного життя Росії. Там тепер ніхто сьому не дивується, бо-ж :

Das alte stürzt; es ändert sich die Zeit,
Und neues Leben blüht aus den Ruinen.

Коли згадані слова п. Струве порівняти в тою певністю в революційности робітничих верств, яка не покидала інтелігентів-соціалдемократів навіть у часи панування найлютішої реакції в Росії, то гадаю, дасть ся зрозуміти кожному, що й тут пробивається основна ріжниця цілого світогляду сих двох політичних партій : ліберальної та соціалдемократичної. В той час, коли ліберал називає політикою різні пертрактації „високих осіб“, а що найбільше потайні ухвали вельможних „представників“, які нікого крім самих себе не представляють, — соціалдемократ проходить

із погордою мимо сеї високої політики; він знає, що вицвіт нового життя кінчить ся не в сих „гробах повалених“, а в тих старих, як та родюча чорна земля, спрацьованих робітничих масах.

І коли 9 (22) січня прийшло всеж несподівано і для соціально-демократії, то несподіванка була тут лише в самім початку революції і ще більш у грандіозности сього вибуху. Тут повторивсь той простий психологічний факт, який кожен із нас з окрема на собі може простежити, а власне: коли ми стоїмо, скажем, коло цілого відділу жовнірів, чуємо коменду і бачимо їх жваві рухи, ми знаємо, що от зараз має прозвеніти останнє слово коменди і за ним загримить сальва; і хоч би ми дивились навіть на годинник, ми все-ж не заховали-б у собі того спокою, який потрібен для того, щоб ми і саме останнє слово коменди, і ще більше грізний грохот рушниць почули без здивовання, без певного переляку. Так було й тут. Соціалдемократія цілий останній рік тільки й говорила про неминучість революції, про її швидкий прихід. Ще ранійш, в 1903 році се питання було висунене на перший плян... і все-ж революція прийшла несподівано. Несподівано, бо як би ми не чекали її, з якою-б певністю не сподівались її, вона все буде несподіванкою, бо вона занадто грандіозне явище для того, щоб не здивувати, не оголомшити на якийсь час кожного чоловіка.

Про хід революції в Росії — я не буду писати. Вона тільки що розпочалась. Та читач і без мене знайде досить матеріалів у західно-європейській пресі. Хоч і як заслїплена буржуазна преса і в Західній Європі, однак факти самі так говорять за себе, що навіть ся буржуазна преса правильно назвала те, що діється в Росії. З 9 (22) січня по всіх часописях з'явив ся окремий російський відділ під красномовним титулом: Революція в Росії. Правда, сей заголовок проістнував не більш місяця. Далі замінили його тихішим: Події в Росії. Від того, що змінили назву, суть сама не змінила ся. Революція в Росії йде далі, тільки газетним писакам бракує того вишнього оказового матеріалу, який вони тільки й розуміють під революцією. Кожен, хто вміє розуміти змісл і значінне сих „подій“, з певністю може сподіватись, що незабаром часописі знов виставлять свої крикливі заголовки...

Я ставив собі завданням вяснити конечність і неминучість революції, а не опис її. Через те, що російська революція буде

і є вже революцією робітничою, в першій мірі я їй залишаю на боці так звані вищі верстви і переходжу впрост до її головного чинника, до мійського пролетаріату¹⁾.

В гл. IV я старався вияснити ту глибоку психологічну (в цілій класі мійського робітництва) зміну, яка dokonala ся в наслідок швидкої зміни в засобах продукції, в робітничих головах і перетворила їх розріжені маси в політичну силу. Як найпевніша ознака сеї зміни в психології робітничих мас була зміна бунтарських способів боротьби засобами культурними, „західноєвропейськими“, як я називав їх там.

В той час коли при бунтарським способом боротьби привибрана за довгий час муки як фізичної, так і моральної енергія витрачується сливе без жадного хісна для робітників у хвилих розпучливих експесах, при способі „західноєвропейським“ енергія витрачується ступнево і дає максимум користи. Очевидно, що се остання форма боротьби вимагає крім високого культурного рівня, уміння опановувати собою, словом усього того, що ми зветь культурністю, вимагає також організованности і почуття солідарности, яке в першій мірі полягає на правильнім розумінню своїх класових інтересів.

Період робітничої боротьби за осягнення закону 2 червня 1897 року виказує досить високий рівень усіх сих, скажем так, політичних якостей у російському робітництві. А раз се так, раз робітники стали на шлях класової боротьби свідомо, раз вони в своїй класовій боротьбі кермують ся ідеологічними вказівками, раз боротьба перестає залежати виключно від одних стихійних сил, то ми в праві сподіватись, що далі се боротьба розростатиметь ся навіть у ті часи, коли стихійні нещастя не штовхають на неї з неминучою конечністю. Так нам говорить логіка, теж саме ми спостерігаємо в західноєвропейських країнах, де класова боротьба в наші часи розпочинається сливе в 99 випадках із 100 цілком свідомо, з наперед заготовленими страйковими фондами і т. и...

І дальші роки, зараз таки безпосередно за законом 97 р., не дивлячись на ту незмірно глибоку і для робітників невимовно

---

¹⁾ Селянство і його роля в революції обговорено буде в другій частині статі. *Прим. авт.*

тяжку ріжницю в політичних обставинах переведення сеї боротьби, яку ми помічаємо поміж західною Європою і Росією, — боротьба, можна сказати, не затихає ні на хвилину¹⁾. Так наприклад у Івановім-Ознесенську трівав страйк 15.000 чоловіка від 23/ХІІ 97 р. до 13/І 98 р. Наводити прикладів більше, перелічувати страйки у всій їх кількості — се даремне лиш час і папір тратити.

Цікавий другий бік справи, а власне те, чим особливо проявлялось інтелектуальне житє робітництва. Гадаю, що вистарчаючою ілюстрацією буде хоч би таке неповне (я не маю під руками досить матеріалів) переліченне робітничих видань за 1899 рік:

5 чч. „Робітничої Справи“ (Рабочее дѣло) (книжки по 10 аркушів друку) — се орган „Спілки російських соціалдемократів“, що виходив у Женеві. У Петербурзі в тім же році (почалось в 1898) видаєть ся „Робітничий Прапор“; у Києві — „Вперед“, при чому 4 і 5 ч. виходять друкованими на мімеографі, а 6 і 7 вже в власної конспіративної друкарні; „Російський робітник“ — вид. соціалістів революціонерів. У жидівській соціалдемократичній спілці („Бунді“) крім Arbeiter-Stimme виходять у тім же році: Jüdischer Arbeiter, Wecker, Einigkeit, Bielostocker Arbeiter, Warschauer Arbeiter.

Крім того зріст брошурного видавництва, як також якість самих брошур зростають також надзвичайно сильно.

Кращого свідощтва для уявлення собі інтенсивного розвитку робітничої думки ледви чи треба шукати; хоч знайти його дуже легко — се звернутись до писань і висловів самих робітників. Та я гадаю, що досить і наведених фактів, особливо коли читач пригадає собі ті свідощтва інтелектуального розвитку робітництва, які я подав у гл. IV.

І на такий то ґрунт, переораний мало не по цілім просторі Росії глибоким плугом соціалістичної критики, що викрила неправду і кривду сучасного ладу, як грім із ясного неба спав несподівано гострий крізіс зі всіми його стіхійними нещастями, які

¹⁾ Ми не мусимо забувати, що в Росії страйк робітників прирівнюєть ся до кримінальних справ; що жадні спілки робітничі, засновані в цілях клясової боротьби, не дозволені, а за проби засновання їх потайно карають винуватих у сьому як політичних переступників; що жадних страйкових кас не може бути; що нарешті всякі зібрання робітничі, на яких би робітники могли обміркувати як своє становище і сили, так і сили противника — неможливі.

загострюють суперечности капіталістичного ладу до гостроти бритви, на якій мусить пританцьовувати безробітний пролетар, часто до втрати останньої краплини крові. В такі часи придбана раніш тільки розумом свідомість того, що все пануюче, в якому не мож добачити ані крихітки справедливости, що все воно засуджене в гори історичною конечністю на загибель, а нова кляса, доси лиш гноблена, покликана власне до переведення сеї руїни старого ладу, щоб опісля на тих руїнах могло розцвісти нове жите, ся „ровумова“ свідомість перетворюєть ся в гостре почуте ненависти і жадобу діяльности — великі і грізні стімули, під впливом яких люди „роблять історію“.

Конечність робітничої революції в Росії, її неминучість, а що важнійш усього, її можливість і близький прихід із торетичних сподівань соціалдемократії під час липневих днів (південні страйки 1903 р.) перетворились на ту певність, яка даєть ся тільки фактами, подіями самого жита, що санкціонують немилість теорії. Липневі дні, що відбули ся головно на Україні, крім того що виказали можливість швидкого наступлення революції, виказали також і ті форми в яких ся революція має воплотитись. Тому то аналіз сих днів вияснює зовсім певний прогнз наступних петербурських подій, якими на наших очах тільки що розпочала ся російська революція.

Та липневі події ми не можемо розглядати самі по собі. Ми мусимо брати події в їх житевім окруженню, в їх природнім розвитку. Тільки такий порівнюючий розслід даєть нам можливість врозуміти те, що революція не містить у собі жадних містичних елементів, а є тим єдиним природним шляхом, яким може піти далі культурний розвиток Росії, без чого неможливий дальший розвиток продукційних сил Росії.

Тому то я мушу звернутись до подій 1901 року, коли вже наслідки крвісу дали себе глибоко відчуті в цілій робітничій клясі, надати тій революції, яка довершилась у головах робітників протягом десятилітньої „революції в засобах продукції“, яскраві, виразні волеві прояви, себ то перейти до переведення в жите. Досить було підвести сій „останній клясі“ голову, щоб зараз же сей рух могутнього велетня дав ся відчуті в суспільнім житю цілої Росії, і в першу голову зреволюціонував студентську молодіж.

Віддання студентів у салдати, вистріл Карповича, кривава демонстрація 4 марта 1901 р. у Петербурзі і цілий ряд універ-

сітетських страйків і демонстрацій мало не по цілій Росії, в яких приймали участь люди „всѣхъ званій и состояній“, в демонстраціях, що виявляли певне і загальне незадоволення самодержавним урядом. Я не буду піддавати аналізу сих на мою думку другорядних явищ політичного життя Росії, як також описувати їх, тим більш, що і закордонна преса не скупилась подавати чимало звісток із сих голосних проявів політичного пробудження Росії. Я звернусь до первісного політичного чинника сих усіх подій, до забитя Сіп'ягіна Балмашовим, до забитя Плеве і Сергія Ходинського включно, до революціонізування, вже внішнього, робітничої класи, спинюсь трохи і на тому, як саме проявлялась революційність пролетаріату, бо що до сього пункту, то тут буржуазна західно-європейська преса, треба віддати їй справедливість, була досить таки скупенька на відомости.

В 1900 році перед 1 мая на Обуховському заводі були розповсюджені листки, якими закликувано робітників до святкування сього інтернаціонального робітничого свята. Листки були прийняті зі співчутєм, однак святкування ще не удасть ся. В 1901 р. помію того, що „потрібні люди в інтелігенції були відсутніми“, помію того що не було „відповідних духови і настроєви відозв“, святкування 1 мая урядили собі самі робітники, в якому прийняло участь більш 1500 чоловіка. Поліція, жандарі і військо силкувались помішати святкуванню і примусити робітників до праці. Кінчилось се тим, що до робітників, які „перестали в серці своїму носити жандара“, стали стріляти. Убито на місці 12 чоловіка, перекалічено — десятки. Робітники відповідали на кожду сальву градом каміння, так що завязала ся справжня війна, яка тревала кілька годин. Звичайно, що став цілий завод (8.000 робітн.). Коли чутка про бійку дійшла на Путилівський завод, робітники звідти пустились величезними масами на поміч своїм товаришам. Мусіли бігти полем (верст в 15 !), так само пробували прорвати військову сторожу і робітники Семянківського заводу.

Щоб вияснити дійсне політичне значінне сього обухівського „першого мая“, я гадаю, буде досить подати урядову оцінку сього „прогульного“ дня, як ідіотично називає його акт оскарження. Говорю урядову, хоч беру оцінку, яку зробив сьому актови суд. Та суд у Росії, се такаж урядово самодержавна помийниця, як і кожда иньша „самодержавна“ інституція. Царське правосуде коли розбирає справу ворогів існуючого ладу, має лиш одну мірку —

ступень небезпечности сих ворогів і їх вчинків для існуючого ладу. Більш жорстокий приговор над підсудними свідчить про те, що самодержавне більш боїть ся того, кого карає, і страшною карою хоче залякати можливих наступників сих борців за волю. Судебний приговор тільки доповнює роботу карабінних салів.

І так із 37 оскаржених за участь у святкуванню, виправдано 8. На долю 29 засуджених, між якими було 12 не долітків, випало 11 літ каторги (А. Гаврилов 6 років і А. Єрмаков 5 літ), 9 літ арештантських рот і 57 років тюрми!

Російський уряд при всій своїй сліпоті і глупоті всеж добре розуміє, що за сила таїть ся в пролетаріаті. І він пускає всі свої сили і всі засоби на боротьбу з сим могутнім ворогом, від війська до останнього свого урядника, до останнього попа.

Робітники Гаврилов і Єрмаков перші відновили шлях на каторгу за чисто робітницько-політичну справу, перші після 25-літньої перерви, з того часу, коли сим шляхом пішов апостол російського робітничого руху — П. Алексєєв. В процесі обуховців мав місце надзвичайно цікавий симптоматичний факт — се героїські зізнання 18-літньої робітниці Марфи Яковлевої, яка на суді спокійно викладала судям усі неправди капіталістичного ладу, як тільки змогла зрозуміти її молода головка, називаючи речі їх власними іменами. Її обвинувачували суді, що вона виривала з бурковки камінне і подавала робітникам. Вона не крила ся з сим. Вона обвинувачувала судіїв, уся буржуазію в тому, що вони занепастили щасте й долю мільонів робітників. Судії не признали ся до сього злочину.

Коли приглянутись ближче до цілої сеї обуховської історії, до тої зміни, яку вона внесла в робітниче житє, то доводить ся хіба виписати слова т. Обухівця :

„Коли-б я сам не був свідком усього, що стало ся там, а розказував би мені хтось иньший, хоч би й найблизший товариш, я б ні за що не повірив. Просто не розумієш, і відки тільки все се взяло ся! Де крила ся така сила, солідарність, самовідреченість! Люди, яких уважало ся так собі, ні риба ні м'ясо, вони раптом стають мало не на чолі руху, одушевляють тлум, лишають ні в сих ні в тих начальство. А підлітки, се будуче покоління! Чого вони тільки не виробляли?! Як вони бомбардували поліцію та жандарів, з якою зухвалістю кидали ся вони на них!..“

Так, революція перероджує людей.

(Конець буде).

Ол. Вишневський.

На переломі.

Сильні робітничі масові розрухи у Москві в початку того-ж 1901 р. мали иньший наслідок. Там урядовий провокатор Зубатов захотів загнuzдати робітничий рух вуздечкою легальности; спробував з'єднати економічні інтереси пролетаріату з політичними інтересами самодержавя. У Москві відкрив ся справжній робітничий парламент, в якому професори Озеров, Мануїлов і ин. дебатують про насущні потреби робітництва, оминаючи лише таку дрібницю, як вплив самодержавного режиму.

Вже наперед можна було сказати, що таким способом руху робітничого не стримати. Навпаки, всі сі палїятиви підуть на користь розвитку класової сьвідомости робітників, навіть тоді, коли-б соціалдемократія не вмїшувалась у сі справи. Та звичайно, що як не силкував ся п. Зубатов виловлювати з робітничих мас сьвідомих соціалдемократів — виловити їх уже було годї.

Як знаємо, піп Гапон мав продовжати „культурну“ працю Зубатова серед робітництва. І було досить того, щоб на місце Зубатова став чоловік чесний, з щирою прихильністю до робітників, щоб за кілька місяців із тих кадрів робітників, які міністерство внутрішніх справ уважало опорою трону, щоб власне з сих організацій витворив ся центр революційного пролетаріату, щоб у них цар із переляком побачив страшну мару, яка віщує йому неминучу погибіль.

А чиж давно сі організації марились цареві вірною опорою трону! Та й як справді можна було сподіватись від сих легальних робітничих організацій якихось революційних вчинків! Гляньмо,

наприклад, на їх легальне житє. Візьмем хоч би торжественне зібрання московських робітників, яким відсвятковано затвердження предержаними властями уставу Московського споживчого товариства робітників механічної продукції. Після того, як п. Афанасєв виспівав цілий гимн новому підприємству, „один із робітників виступив з глибоко перечуту і бездоганну з боку викладу промову, присвячену керманічам бесід і радникам робітників — людям науки“. „Сі командири в боротьбі з темнотою — говорить він — повели нас на бій з нашим найгіршим ворогом — некультурністю і незнанням. Вони злучили нас в одну братерську сімю, в одно оружье товариство. По влучному виразу одного робітника, ми — цеглини, а вчені — мулярі, які складають будинок, звязуючи його, як цементом, своїм знанням і добрим відношенням до нас“. „По-істині — додає кореспондент „Русских Вѣдомостей“ — се була чула картина. Представники праці горяче і щиро дякували людям науки, що прийшли їм на поміч; знання і праця вступили у злучку, в тісну спілку, від нині, будем сподіватись, нерозривну“.

Помилулись.

Сподіванки не виправдались.

„Зубатовщина“ — се один із тих елементів, який допоміг розширенню класової боротьби російського пролетаріату, хоч був звернений своїми ініціаторами на цілком протилежну ціль. Не даремне говорить ся: жени природу в двері — вона вікном вийде. І ми справді бачимо, що осередком липневого руху у Одесі робить ся „зубатовська“ робітнича організація п. Шаєвича, а центром початку революції у Петербурзі послужила така-ж „зубатовська“ організація попа Гапона.

Коли зміркуємо, що „зубатовські“ робітничі організації, як легальні, ставали в часом масовими (у Гапона, напр., було більш 8 тисяч організованих робітників), тоді як організації соціалдемократичні, тим що нелегальні, при низькій середній рівні освіти робітників не могли стати масовими, а лишали ся здебільшого гуртковими — то з сього вже нам дасть ся зрозуміти, чому розпочинали широкі рухи не організовані соціалдемократами робітники, а сі організації легальні, консервативні, клерикальні, і як ще там їх тільки можна назвати, коли побувати на їх зібраннях.

Річ у тому, що організовані соціалдемократами свідомі робітники не раз справді вдатно переводили страйки, улаштували

навіть демонстрації, в яких приймали участь і ширші робітничі маси. Вони вміли розбурхати і оживити дотепним, щирим словом правди навіть найбільш прибитих нуждою та пригноблених диким капіталістично-самодержавними російськими порядками. Вони вміли і справді робили се все скрізь, по цілій Росії там, де тільки вони були, де могли якийсь час систематично попрацювати. Та досить нам згадати той факт, що останніми роками російський уряд що року відправляв у Сибір по кілька тисяч таких свідомих робітників, виловлених зі всіх закутків Росії артистично організованою міжгородньою сіткою шпигів та жандарів, щоб стало ясно, чому праця сих робітників-політиків давала лише місцеві, найбільше районні або фахові розрухи, а не ставала гаслом до загального робітничого повстання. Наслідки сеї праці були такіж вузько місцеві, як були вузько місцевими і сеї політичні робітничі організації. Змагання російської соціалдемократії з'організувати сея в цільну робітничу партію ще й досі не виконані в тих розмірах, яких вимагає вже розвиток свідомости російського робітництва. Не важко зрозуміти й причину сього. Аджеж у самодержавнім ладі політичні партії — ненормальне явище. Політична партія бореться за владу у державі. Хто-ж, який гурт людей насмілиться сея виврвати владу у миропомазаного, коли влада йому дана від самого Бога?! Поки що соціалдемократична партія Росії — се партія інтелігентного робітництва, себто робітників із виробленим і ясним класовим світоглядом, наділених у додаток революційним темпераментом. В часи стихійних розрухів тільки вона в наслідок житєвої сили своєї ідеології стає партією робітничих мас. Се виразно даєть сея простежити в кожному масовім руху вже від 1895—96 рр. і до петербурських січневих днів.

Зовсім не те в легальних масових організаціях. Там відіграють першорядну ролю як раз стихійні елементи, а не свідомість. Там більшість — робітники неосвічені, темпі, середняки, маса. І коли сея маса починає ворухитись, се значить, що стихійні сили вже достигли до того, що можуть обхопити ціле робітництво, а не самих лише освічених робітників. Тому то кожен такий рух, який розпочинаєть сея навіть помимо безпосереднього впливу соціалдемократичної організації — кожен такий рух мусить бути ширшим, тому, що він відбуваєть сея під впливом не людей, а безпосередно в наслідок первісних економічних причин, які витворили вже потрібний для такого руху ґрунт у широких масах робітництва, як

бачимо в січневих днях — робітництва цілої Росії. Безпосереднім завданням соціалдемократії тоді являється надати стійкому рухови можливо більшу суцільність, класову виразність.

Крім „зубатовщини“ (в широкому значінню слова) в липневих і січневих розрухах ми виразно бачили ще один мотив. Сей другий мотив — се яскраво-політичний анти-самодержавний характер масового робітничого руху. В чистій формі се явище дасть ся простежити на Ростовських подіях 1902 р. Щоб в'ясувати се, я мушу павести тут величеньку таки допись самовидця ростовських подій. Читач конче мусить пам'ятати, що все, що тут описане, діється не в конституційній країні, а в самодержавній, де без дозволу начальства буває невільно часом і з хати вийти, а не що збиратись і обмірковувати хоч би засоби, якими-б поліпшити своє економічне становище, а тим більше — політичне.

„Ростов на Дону, 13 падолиста. Тут творить ся щось небувале ще в Росії. Як тільки спалахнув страйк на майстернях Владикавказьких залізниць, як на всіх фабриках та заводах розпочалось невидане хвилювання... (Перелічують ся мало не всі заводи Ростова, страйки на них і вимоги робітників). Всі страйкарі і маси цікавих сходять ся до одного центру, до залізнодорожників. З першого-ж дня страйку розпочались збірки, на яких говорять два постійні оратори — інтелігент і робітник. Промови сі виключно яскраво-політичного характеру. 4, 5 і 6 падол. збірки, чи вірніше, мітінги відбували ся на подвірі залізничних майстернь, але коли кількість учасників сих збірок переросла 10 тисяч чоловіка і подвіря майстернь не могло вмістити всіх зацікавлених, мітінги перенесено за місто у величезну балку, що між Ростовом та ст. Билівською. 7-го було вже тисяч 15 слухачів, і бесідники промовляли з гори до народу, не зважаючи на присутність війська. 7-гож прийшло ще чимало війська разом із отамапом і всею областною адміністрацією. В загалі адміністративне життя області якось завмерло: в поліції цілий тиждень до почти ніхто і не доторкається. Строчні бумаги лежать без виконання, тоді як усі поліційні урядники пильно вчащають на мітінги. 8-го робітникам перечитано телеграму міністра комунікаційних шляхів, який визнає, що всі вимоги робітників не можуть бути задоволені. Коли жандармський полковник Артемєв перечитав телеграму, то звелів зараз же розійтись і не сміти збирати ся більш „скопом“. Сей же самий наказ сказав зараз же в друге і сам військовий наказний

отаман і став лякати робітників різними карами за непослух. Тоді підіймаєть ся оратор і не зважаючи на присутність грізного начальника області, питає: „Панове, боїмо ся ми отамана?“ — „Ні, не боїмо ся!“ відповідає натовп. — „Чиж станемо ми корити ся його наказам?“ — „Ні, не станемо!“ ревуть у відповідь тисячі голосів. — „Ну, то лишаймо ся на місці і будем провадити далі нашу бесіду“.

„Розумієть ся, що козакам зараз же даєть ся наказ розігнати натовп нагайками. Та змасакувати робітників як раз не довело ся дякуючи знаменитому маневрови оратора. Він наказав усім сісти, і кілька тисяч люду чоловіків, жінок і дітей, розсілись на землі і смирно чекали своєї долі. Козаки здуміли. Бити з сідла тих що сидять, дуже незручно і вони так ні в чим повернули назад. Оратор звернув ся з промовою до козаків. Козаків забрали, а робітникам сказали, що далі збірок не вільно робити, а за спроби робити їх учасників карати - муть по всій строгости законів.

„9-го козаки зайняли балку, страйкарі зібрались недалеко від неї. Через те що робітників прийшло сила і справитись із ними було голі, отаман виголосив, що на сей раз дозволяє їм збірку, для того, щоб вони вибрали депутацію до нього. Депутацію вибрано, а політичний мітінг відбував ся своєю чергою.

„10-го отаман дозволив зібратися тільки для вислухання відповіді депутатів. Про те мітінг тягнув ся від 11 до 3 год. дня. Народу вібралось по нашому рахунку 25 -- 30 тисяч чол. Сей мітінг -- се щось нечуване ще досі в Росії. Була гарна погода і сонце освітлювало богатотисячний натовп, у якому, тісно притулившись один до одного, стояли представники що називаєть ся всіх верств суспільства. Навіть великі буржуа власними рисаками приїзжали глянути на свого ворога, що прокидаєть ся зі сну. Як і в попередні дні промови мали яскраво політичний характер. З огляду на те, що значна частина робітників усе ще дуже ворожо відносить ся до політичної агітації, а частина страйкарів навіть загрожувала стати до праці, коли їх „заплутуватимуть у політику“, — було виголошено кілька промов на тему: „Чому ми виголошуємо політичні промови“. Власне сї промови надзвичайно сильно вплинули на маси. Дисципліна і порядок на мітінгах — взірцеві. Мітінг відбував ся в супроводі окриків маси: „Най живе політична воля, свобода страйків, збірок і зібрань,

слова і друку. Ми вимагаємо справедливих законів і рівності всіх перед законами". Не вважаючи на категоричну заборону отамана, натовп постановив зібратися і на другий день. В той же день по цілому місті була порозклеювана постанова про заборону носити зброю, спинятись на вулицях і т. п. Крім того була видана надрукована великими літерами постанова, якою всякі збірки без умовно забороняють ся, привідці будуть за раз же арештовані, а військо вживати-ме зброї без усяких церемоній. У той же день відбулася під председательством отамана надзвичайна нарада урядників адміністрації і представників залізниць. Управляючий залізницею готов був пристати на всі робітничі домагання за виїмкою 9-годинного робочого дня і скасування штрафів, та отаман був рішучо проти цього, бо сказав він, тоді інші робітники не вступать, поки не добють ся тогож. Нарада ухвалила, щоб конче, яким би там не було засобом поарештувати бесідників і не допустити до нової збірки, не спиняючись перед драконівськими засобами.

„11-го зраня козацькі нагайки почали дружно працювати. Козаки обпали громадку жінок, що йшли на збірку, і почали їх бити. Жінки героїчно оборонялись, вирвали у козаків 4 піки і на збірку все ж прийшли. У самій балці, як тільки встиг зібратися невеличкий гурт робітників, на нього вже налетіли козаки. Страйкарі сїли на землю. Козаки налітали і гасували людьм кіньми. Тоді робітники собі хопились за камінне. Каміннем їм пощастило козаків прогнати (під час бійки три козаки з кіньми скинуто у прірву і офіцера покалічено) і перейти на Темеринок, де на перехрестку двох найширших вулиць зібрався величезний натовп робітників і гурток інтелігентів. Ухвалили не розходитись. Незабаром сюди наспіли салдати та козаки і розпочала ся бійка. Натовп розібрав кілька парканів, повитягувано коли у дворах, ломано дахи та повітки. За кілька хвилин видобуто з бурку цілі гори каміння. Робітники залізали на хатні дахи і обкидали козаків каміннем. Виривано у козаків піки і ломано їх. Іздців зтягувано з коний, відбирано у них шаблі та рушницї, піки й нагайки. Шість раз військо нападало на робітників і кожен раз мусїло відступати з великими втратами. Град каміння проганяв козацькі конї. А натовп усе ріс і лютів. Нарешті козаки зовсім відступили і розпочала ся збірка. З обох боків багато покалічених. Одну жінку страшно покалічено піками. Збірка тревала до другої години дня

і натовп ухвалив розійти ся, аби завтра знов вийти ся на тому-ж самому місці. О пів на четверту, коли народу не було вже сливе зовсім, підлітки кпинами так роздратовали салдатів, що ті кинулись бити їх. За дітей вступили ся старші і швидко салдати мужіли втікати. Тоді до натовпу після команди дано сальву, без упередження. Убито 6 чол., 12 тяжко покалічено; багато покалічено ще, тільки кількість їх не відома.

„Чутка про вистріли страшенно з'електризувала ціле місто. Вулиці ожили. Натовпи людей пересувались і голосно висловлювали своє обурення.

„12-го на збірку люди йшли узброєні. Всі чекали страшного проливу крові. В ночі в Катеринослава прибуло 2.000 салдатів і ціла зграя кубанських козаків. Комітет (соціалдемократичний), як і в перші дні стояв на тому, що коли адміністрація не допустить зборів — треба буде силою прориватись крізь військо і йти у місто на демонстрацію. На місці збірки народу зібрало ся більш ніж коли. Вистріли тільки роздратовали натовп, адміністрацію вони перелякали. Після пишних обіцянок і писаних і устних, ні за що не допустити віча, — на місці збірки не було жадного поліція. Виголошували ся по старому політичні промови. Між натовпом лежало тіло одного з розстріляних.

„14-го відбувала ся знов збірка, на якій також не було зовсім поліції. Військо зі всіх боків прибуває у місто. Серед козаків росте незадоволення отаманом. Що дня виходять відозви в 1.500 — 2.500 прим. Більше не поспіває наготовити комітетська друкарня. Кількості сеї не стає, так що натовп накидаєть ся на відозви гірше ніж голодний на хліб. На збірці, і в загалі на Темеринку не насьмілюють ся нікого арештувати, за те на вулицях впрост таки хапають підозрілих людей. Відбувають ся маси трусів. 11-го щез один із головних бесідників. Мабуть арештовано його на вулиці і відставлено до якоїсь тюрми. 12-го натовп двічі відбивав арештованих у поліції“.

Так бороло ся робітництво у Ростові.

Коли ми уявили собі, що на цілком анальогічних сим подіям у липні 1903 року у Баку дякуючи класовій солідарности і втвореним кризісом однаковим умовам відгукнулась організація „зубатовська“ Шаєвича у Одесі, і рух розріс ся далі, перейшов у Київ, Катеринослав і иньші місця — то будемо мати мало що не детальну картину липневих розрухів. Ріжниця буде власне

та, що рух стає о стільки широким, що захоплює мало не пів Росії. Те-ж що у Одесі не стріляно, а у Києві стріляно до робітників, се, як ми бачили на ростовському прикладі, залежить цілком від місцевих обставин хвилини. Могли не стріляти у Києві, могли стріляти у Одесі. Се не міняє справи.

Робітники скрізь виставляють одні й ті самі вимоги, скрізь однаково гримить окрик „Геть з самодержавем!“ Скрізь робітники в найширших масах виразно розуміють єдність своїх інтересів, як пригнобленої кляси проти пануючих кляс із самодержавною клікою на чолі, скрізь простягають руку за політичними правами; скрізь виразно видко, що робітнича „остання кляса“ стала на шлях тої боротьби, яка веде її до „панування, чи до справжньої рівноправности“.

Скрізь білий терор уряду викликає лише лютість у робітничих верствах і революціонізує їх ще більше, підточує морально силу уряду, бо салдат починає стріляти не в людей, а в повітря чи в землю, як се робило ся в Києві, ба навіть просто відмовляєть ся уживати зброї проти своїх братів.

В сих липневих страйках виявляєть ся одна така риса, яка цілком відріжняє їх від звичайних західноєвропейських страйків і свідчить, що тут маємо діло з виразним поворотом до революції — се незвичайно широка солідарність усіх робітників без ріжниці фаху і віддалености місця. Се цілком революційна риса. Тільки під час революцій нація може так однодушно обстоювати свої інтереси. Се ми знаємо з історії західноєвропейських революцій.

Як бачимо на ростовських подіях, робітники стають фактичними панами міста і користують ся повною свободою зібрань і слова, хоч і оплачують се ціною своєї крові. Коли робітництво повстане по цілій Росії — воно стане фактичним паном її, бо коли воно, узброєне лише каміннем могло бути паном тих міст, де повставало, то зараз іде скрізь загальне уруженне горожан. Коли перше соціалдемократія кликала до мирної боротьби робітників, тепер вона кличе до оружної. І голос її далеко не являєть ся голосом вопіючого в пустині. Ось пара прикладів:

„Збірка робітників міста Смоленська, обговоривши сучасне становище народу і відношенне уряду до робітничого руху чи зволення, висловлює своє глибоке переконання, що головніші економічні і політичні вимоги робітничої кляси повинні бути підтримані оруженим рухом пролетаріату.

„Присутні на зібранню робітники заявляють, що на поклик соціалдемократичної партії вони являть ся в ряди повставшого в імя волі пролетаріату“.

На зібранню було більш 1000 чоловіка. Солідарність із сею резолюцією висловлюють маси.

Під час січневих страйків у Саратові селяни пригородних сіл, в числі 3.000 чоловік, ухвалили на сходинах, що „коли робітникам буде потрібна їх замога, вони готові подати її“.

Яким заслїпленим треба бути, щоб проходити мимо сих фактів із закритими очима! Революція в державі царів розпочала ся. Переможний кінець її не важко вгадати.

Що революція ся викликана революційним темпом зросту продукційних сил — я довів раніше.

Що при безглуздім самодержці вона не може бути еволюцією політичних форм — сього доводити здасть ся не потребую. Так здійснюеть ся пророцтво П. Алексєєва. „Жилава рука пролетаріату вже зависла над проклятим „гадючим кодром“, і не захистять його вже жадні мурі палаців і салдатських штиків“.

Ол. Вишневецький.

Кінець першої часті.

Матеріяли: брошури: „Обуховцы“, Женева, 1901 р., „Революціонные дни въ Кіевѣ“, Женева 1903 р. „Искра“ — центральний орган Р. С-Д. Р. П. ч. 4—93.